

CHIN (FALAM) CASIAR BU

LEVEL I (A)

©Copyright : Myanmar Council of Churches
All rights reserved: 2009

Number of copies : 2000

R E S T R I C T E D C I R C U L A T I O N

LUNGAWITHU

Kan Chin (*Falam*) calai hi tawkfang a thangsozomi a si. Cozah Tlawng that lai ih rak zirmi Hramthok tlawngca khal Phunli tiang zir ding a rak um zo. Cun, Literacy program in si seh, pawlkom dangdang pawl in si seh, bulpak ih calai duhtu le zuam hleice pawl in si seh, Upa le Nauhak hrangih zir dingmi, Chin Tong zirnak cabu khal tampi a rak suak zo.

Hi Literacy Program hi Myanmar Council of Churches (MCC) ih Advanced Literacy Project in a rami a si. Hi project sungah a telmi Miphun pawl cu Kachin, Sagaw Karen, Po Karen, le Chin (Hakha, Falam) tla an si. Miphun tampi lakah hi vek Project sungih kan teltheinak hi Rev. Thang Tin Sum (*Advanced Literacy Project Director, MCC*) ih miphun a duhdawtnak le zawn a ruahnak ruangah a si. A parah kan lung a awi ngaingai.

Tui' tum ih suahmi Chin Casiar Bu hi Falam Baptist Pawlkom in Inntek tuanvo la in tawrelmi a si ih zir dingmi ca pawl cu Lailak Tlawngta, phunnga le phungruk pawl ih zir ding tawkzawn ih tuahmi a si. Hi Cabu hi Phunnga thawn a zawnawmi zirnak cabu a si ruangah Level I (A) ti a si. A zirdan ding cu Tlawng ah zirter a theih lo ding ruangah thal tlawngpih caan ih zir thei dingin tawrelmi a si.

Hi casiar bu sungah thenpi thenthum a um. Cu pawl cu Tong thu pawl, Nunphung thu pawl, le Cawntlak Fimsimtu thu pawl tla an si. Hi cabu cangsuak thei dingih a sung um thu burkhawmtu pawl parah kan lung a awi ngaingai.

Rev.Khar Thuan
Falam Project Co-ordinator
Toungphila, Kalay

A SUNG UMMI THU PAWL

Thuhmaihruai	ii
A sung um thu pawl	iii
ṚHENKHATNAK: ṚTONG THU PAWL	1
1. Laica thuanthu tawi	1
1.1. Ahmaisa bik Laica	1
1.2. Pu Pau Cin Hau Ca	1
1.3. Atu ih kan hmanmi Ca	1
2. Ṛtongfang simfiangnak	3
3. Ṛtong kalhmang thendan	5
4. Hmin	7
5. Cafang tuum ngandan	9
ṚHENHNIHNAK: NUNPHUNG THU PAWL	12
1. Chin miphun le an umnak	12
2. Palo ih thuanthu	13
3. Nunzia mawi	16
4. Pupa Ṛtongthim le Ṛtongfim	16
5. Hla le biazai	18
6. Kaileng Kah	22
7. Lai thupolh	23
8. Lai kumthar puai thu	23
9. Laimi thil siardan	25
10. Pu Thang Tin Lian thu	27

ṬHENTHUMNAK:

CAWNTLAK FIMSIMTU THU PAWL	30
1. Hmun hleice pawl	30
1.1. Lailun	30
1.2. Zinghmuh	31
2. Lo thlawhdan	32
3. Sersiammi thuhla tawi (<i>Ecology</i>)	33
4. HIV/ AIDS	34
5. Mipa le Nunau dinhmun (<i>Gender</i>)	36
6. Dawm tuahdan	38
7. Harhdamnak	39
7.1. Takpum thianfainak	39
7.2. Zu	40
8. Tirawl tuahtatdan	41
9. Thil thupi bik pathum	43
10. Computer thu	45

ṬHENKHATNAK : ṬONG THU PAWL

1. LAICA THUANTHU TAWI

1.1. A hmaisai bik Laica

Pupa thu rosiah, Chinmi pawl hin hlan lai-ah cun ca kan rak nei dah na in kan ca cu savun parih nganmi a si ih cui' savun cu uico in a thiarhlo ruangah cui' si in ca kan nei nawn lo a si, an ti. Ziang ti ih ngaan a si le a cafang pawl hmelhmang; a bial maw, a sawl maw, cun a ding maw, a kawi maw ti khal theih a si lo. Zum duh le pom duh ah cun a cangtheimi a si.

1.2. Pu Pau Cin Hau Ca

Kum 1900 vuakvelah Tedim peng, Mualbem khuami, Pau Cin Hau in Pathian ih phuanlangnak thei tiaw in, ca a rak tuah dah. Hi Pau Cin Hau ca hi Tuluk le Izip pawl ca vekin azuk ih nganmi a si lo. Cafang kom ti lawng a um. Ṭongfang pak ih nganmi a si ih ṭongfang 1050 a um. Hi Pau Cin Hau ca cu Pau Cin Hau biaknak thaw'n a kopaw ih, kan Chin ram ah a karhzai ciamco.

Tedim, Manipur, Ṭio ral Mizoram, Falam peng le Hakha peng tiangin a thleng. Khua hrekkhat ih lungphun parah Pau Cin Hau ca ih nganmi ca tui' ni tiang hmuh ding a um lai. Hi ti vekih Pau Cin Hau ca le biaknak a ṭhanso laifangah kan vanṭhatnak ah America ihsin Pathian thu simtu (*Missionary*) pawl an ra thleng ih ca in tuahsak. Leilungtlun ṭong dang hmuahhmuah thawn rem teih hmantheihvivomi cafang cu *Roman Script* timi atu ih kan hmanmi cafang hi a si. Hi ca thawn Laica kan ngaan thei hi lungawiza ngaingai a si. Ziangah tile ṭong thawn a remawlomi cafang kan hman ah cun a aw ṭha tein a suak thei lo ding ih kan ṭong khal a siatsuah thluh thei a si.

Atu ih Kawlca kan timi khal hi Kawl ṭong thawn remaw dingih tuahmi a si lo. Hlan lai-ah cun Kawl ṭong le Chin ṭong hi a bangawmi tampi an um na in, Kawl ṭong cu *Tamil* ca in an ngaan ruangah a awsuah a danglam thluh.

1.3. Atu ih kan hmanmi Laica

Pathian thu simtu (*Missionary*) pawl in Laimi cu mahte daan neimi kan si ruangah Laica um a ṭuul ti in an hmu. Pu Pau Cin Hau tuahmi ca cu an zoh na in a har tuk; cafang a tam tuk an ti. Curuangah *Roman* cafang thlun in Laica in tuahsak.

- a. Lakher (*Mara*) ca ngandan cu kum 1852 ah Capt. S.R. Tikell in a tuah.
- b. Mizo ca ngandan cu Kum 1874 ah Lt. Col. *Thomas Herbert Lewin* in a tuah.
- c. Kuki ca ngandan cu kum 1874 ah *C.A Soppit* in a tuah.

- d. Siyin ca ngandan cu kum 1891 ah *Capt. Rundal* in a tuah.
- e. Hakha ca ngandan cu kum 1894 ah *Surgeon Major Newland, IMS* in a tuah.
- f. Falam le Teddim ca ngandan cu kum 1924 ah *Rev. Joseph Herbert Cope* in a tuah.
- g. Cho (Mindat) ca ngandan cu kum 1929 ah *Rev. J.H. Cope* in a tuah.

Kum 1923 ah Falam ih Zipeng bawi Col. Burne in Dr. Cope cu *Honorary Inspector of School* hnaṭuan a ṭuancemter. Cui kum ah Laitlang pumpi ih zir ding ca le ṭong relkhawmnak cu Maymyo (*Pyin Oo Lwin*) khawpi ah an tuah. Maymyo khawpi cu Mirang san ah Kawl ram pumpi uktu ih umnak le zung tonak hmunkhur a si.

Acui' Maymyo pumkhawmnak ah cun Laitlang aiawh in Rev. J.H. Cope an thlah. Laitlang hrangih thupi bik tlukih ruahtheihmi thu an relcat. An thu relcatmi cu: Laitlang acozah tlawng hmuahhmuah ah Laizo ṭong pakhat lawngin Lai ca zirh a si ding, ti a si. Cu laiah Laimi pawl hi ṭong phun 40 lenglo kan rak nei. Cutikah ṭong ol bik le hram bangrepmi an hawl ih Laizo ṭong rak hrilmi a si. Kum 1925 in Laitlang hmuahhmuah ah Kawl ca zir nawn lo in Lai ca zir an thok. Cutiin Maymyo pumkhawmnak ih an rak hrilmi Laizo ṭong in phun 4 tiang zir ding an rak tuah. An tuahmi ca pawl cu:-

- a. Lai Tsa Siar (*Reader*)
- b. Khurram (*Geography*)
- c. Thilri Thu (*General Science*)
- d. Harhdamnak (*Hygiene*) tla an si.

Cuticun an zir cio ih Hakha peng sungah cun harsatnak a um lem lo. Asinain Teddim peng sungah an rak harsa zet. Curuangah kum 1928 in Teddim peng sungah Rev. Cope in Teddim ṭong ih zirtheinak a rak pek. Cui' hnu rei lo te ah Hakha peng khal anmai' ṭong in zir siannak a rak pe lala. Cuticun Maymyo pumkhawmnak ih relcatmi thu cu a thupit tlukin kum tam a daih lo.

Asho Chin le Shan pawl vekin Kawl cafang hmang ih Lai ca tuahtumnak khal a rak um dah na in a tlamtling ce lo. Kum 2008 ah *Myanmar Council of Churches (MCC)* ih tawrelmi Advanced Literacy Project sungah Falam ca khal tuahsak dingin telh a si ve. Cui' hna cu FBP in a tawrelpeh vivo ih Bethel Theological Seminary, Kalay Myo ah Phun 5 le Phun 6 level ih zir ding cabu cu tuahsuak dingin relkhawmnak a um. Cui' cabu sungah thu ṭhen thum in thulupi a tel.

- a. Ṭong thu (*Linguistics*)
- b. Lai Nunphung (*Culture*)
- c. Fimsimtu (*Education*)

Fimsimtu hruang sungah Khurram, Harhdamnak, Kiangkap kilkhawinak (*Ecology*) lam le Thilri (*Science*) thuhla a tel.

Tuah ding:

1. Kan Falam ca in tuahsaktu le tuah kum sim aw.
2. *Pau Cin Hau* thu na theih tawkin sim aw.
3. *J.H.Cope* thu na theih tawkin ngaan aw.

2. ṬONGFANG SIMFIANGNAK

2.1 Cafang (*Alphabet*)

Cafang timi pawl cu; a,b,c,d,e,f,g,h,i,j,k,l,m,n,o,p,q,r,s,t,t,u,v,w,x,y,z tla an si.

2.1.1 Awphei (*Vowel*)

Awphei cu ṭong aw suahnak, amah te sullam nei thei ih ṭong thluk kengtu bik hi a si. Cu pawl cu; a,e,i,o,u,aw tla an si.

2.1.2 Awtung (*Consonant*)

Amah teih sullam nei thei lo, awphei thawn kom lawngih sullam nei thei cafang pawl cu Awtung ti an si. Cu pawl cu; b,c,d,f,g,h,j,k,l,m,n,p,q,r,s,t,t,v,w,x,y, le z tla an si.

2.2 Awfang (*Syllable*)

Cafang pawl sullam nei dingih komkhawmmi cu Awfang ti a si.

- *c* le *a* cafang kan kom ih *ca* ti in awfang pakhat a suak.

2.3 Ṭongfang (*Word*)

Sullam pakhat nei in amah te ih dingtheimi awfang pakhat lole Awfang komkhawmmi cu Ṭongfang ti a si.

- *Carw, Ruat, Cabawm, duhdaw*, adt...

2.4 Ṭongfang bur (*Phrase*)

Sullam nei na in anmah teih sullam neikim lo ṭongfang umkhawm cu Ṭongfang bur ti a si.

- Bik Lian *thing par* a kai.

2.5 Catluan seu (*Clause*)

Catlun pakhat sungih tel, titu le tidan langtertu nei fawn si; anmah teih catluan kim deuh si lo ʔongfang umkhawm cu Catluan seu ti a si.

- *Thil sual tuah vek* na bang!

2.6 Catluan tling (*Sentence*)

Sullam famkim nei ih hmunkhawm ih nganmi ʔongfang pawl cu Catluan tling ti a si.

- *Na ruangrai a tha.*

2.7 Cafang Kom (*Spelling*)

Cafang pawl sullam nei dingih komkhawm cu Cafang Kom ti a si.

- *c, a, le n* kan kom tikah *can* ti in ʔongfang pakhat a suak.

2.8 ʔongfang Kom (*Word Combination*)

ʔongfang pawl sullam nei dingih komkhawm cu ʔongfang Kom ti a si.

- *cangcawitu, duhdawtnak, theihthiampi, adt(adangtla)*

2.9 Tahthimnak (*exempli gratia, for example*)

Hi hi cangan laitakah tahthimnak ngan zik tiki hman a si. Kan cafang ah amahte

- ih ding thei kan nei. ttn. a, e, i, o, u, aw.

2.10 Adang tla (*etcetera*)

Thurelcemnak ah hi vek hi a dang tla a um lai ti langternak ih hman a si.

- Kan cafang pawl cu:- a, b, c, d, e, f, g, adt....

Tuah ding:

1. ʔongfang le awfang ih a danglamnak sim aw.
2. Catluan tling pathum in ngaan aw.
3. ʔongfang kom pakhat in ngaan aw.

3. ȚONG KALHMANG ȚHENDAN (Parts of Speech)

Laica kan ngaan tikah Țong kalhmang hrampi phunkua in Țhen a theih. Cu pawl cu:

- 3.1. Hmin (Noun)
- 3.2. Hminsawng (Pronoun)
- 3.3. Fiangtertu (Adjective)
- 3.4. Tuahrel (Verb)
- 3.5. Langtertu (Adverb)
- 3.6. Khihhmuhtu (Postposition)
- 3.7. Pehzomtu (Conjunction)
- 3.8. ThinȚhawngtu (Interjection)
- 3.9. Kimtertu (Article or particle) ti pawl an si.

3.1 Hmin

Minung, rannung, hmun le thilri, hmuhtheimi le hmuhtheilomi thil zate kawhnak Țongfang pawl kha **Hmin** ti a si.

- ȚȚn Con Bik (*Minung hmin*)
- Uico (*rannung hmin*)
- Falam [*hmun lole khua hmin*]
- Țhlarau (*hmuhtheilomi thil hmin*)

3.2 Hminsawng

Hmin sim ding aiawh ih kan hmanmi Țongfang pawl cu **Hminsawng** ti a si.

- keimah, nangmah, anih, himi,.....

3.3 Fiangtertu

Hmin lole Hminsawng pawl ih sidan le dinhmun simfiangtu Țongfang pawl kha **Fiangtertu** ti a si.

- cak, fim, malte, zapi,....

3.4 Tuahrel

Hmin lole Hminsawng pawl ziang a si, ziang a tuah, ziang a cang, ziang a nei, ti pawl simfiangtu Țongfang kha **Tuahrel** ti a si.

- thi, feh, zam, duhdaw,...

3.5 Langtertu

Tuahrel lole Fiangtertu pawl ih sullam kha fiangdeuh ih simfiangtu (*langtertu*)
ṭongfang pawl kha **Langtertu** ti a si.

- lungawiin, bembem, dukdi, durdo,...

3.6 Khihhmuhtu

Hmin lole Hminsawng dungah a um ih a hmaih um Hmin lole Hminsawng
pawl kha “*ziang a si*” ti khihhmuhtu ṭongfang kha **Khihhmuhtu** ti a si.

- in, ah, thawn, kiangah, tlunah,.....

3.7 Pehzomtu

Ṭong kalhmang ih sidan bangrep pahnih maw, catluan pahnih maw, sullam
bangrep pahnih maw, a pehzomtertu ṭongfang pawl kha **Pehzomtu** ti a si.

- le,ih, la, hmansehla, curuangah,.....

3.8 Thinṭhawngtu

Kan ṭih, kan lau, kan mangbang le kan lungawi ruangah tumtahnak um lo le
rinloparal ih kan ausuakṭheumi ṭongfang pawl kha **Thinṭhawngtu** ti a si.

- Ei!, Ehei!, Maw Pathian! Ai ka nu!,....

3.9 Kimtertu

Ṭong kalhmang pakhatkhat kiangih um, amah teih sullam nei lem lo, a kiang
um ṭongfang ih sullam kimtertu ṭongfang kha **Kimtertu** ti a si.

- asi, aw, seh, he.....

Tuah ding:

1. Hmin le hminsawng ih sullam sim aw.
2. Fiangtertu timi hi ziang a si. Tahṭhimnak pakhat in sim aw.
3. Khihhmuhtu timi ziang a si. Tahṭhimnak pahnih in sim aw.
4. Thinṭhawngtu le Kimtertu timi ziang a si. Tahṭhimnak pakhat veve in sim aw.

4. HMIN (Noun)

Minung, ramnung, hmun le thilri, hmuhtheimi le hmuhtheilomi thil za te kawhnak tongfang pawl kha **Hmin** ti a si. Ngandan thawn pehparaw in phunli in then a theih.

- 4.1. Bulpak Hmin (*Proper Noun*)
- 4.2. Tlang Hmin (*Common Noun*)
- 4.3. Tuahcop Hmin (*Formative Noun or Abstract Noun*)
- 4.4. Kom Hmin (*Copound Noun*)

4.1 Bulpak Hmin

Minung, ramnung asilole thil pakhat, bulpak hrangih sakmi hmin pawl kha **Bulpak Hmin** ti a si.

1. Minung hmin • Zawl Tling, Hlawn Dawh Thang,.....
2. Ramnung hmin • Cawmtu, Pa Tial (*Caw hmin*),
3. Miphun, khua, ram hmin • Laimi, Falam, Myanmar,.....
4. Khur le ram hmin • Runva, Zinghmuh,....
5. Inn, Dawr, Zung le ca hmin • Hermon, Lucky, Bible,.....
6. Pawlkom le Biaknak (*sakhua*) hmin • FBP, Lairawn Zirsang Pawlkom,.....

Hminsins:

- (1) *Bulpak Hmin pawl kan ngaan tikah tongfang thawnak poh ah cafang tuum hman ding.*
- (2) *Bulpak Hmin pawl cu siarsual lo dingin le a sullam hlo lo dingin adang tein ngaan ding. Hmaibet (prefix), dungbet (suffix), thlengtertu (clitics) pawl le adang tongfang pawl thawn kom lo ding a si.*

4.2 Tlang Hmin

Thil tam pi um thei, hmun dangdang khalih rak umvetheimi, rannung le thil dangdang, amah te hrang bulpak hmin saklomi, an zate kawhnak ih kan hmantlangmi hmin pawl kha **Tlang Hmin** ti a si.

ttn uico, vapual, bokbawn, cauk, tiva,.....

Hminsins:

Tlang hmin pawl cu awfang pahnih pathum tla an um thei na in Tongfang pakhat ah kom ih ngaan ding an si.

4.3 Tuahcop Hmin

Thilri hmin si lo, bettu (*affix*) pawl kha Tuahrel le Fiangtertu ih kan nganbet tiki h cangcopmi, Hmin vekih kan hmanmi pawl kha **Tuahcop Hmin** ti a si.

Tuahcop Hmin cantertu bettu pawl cu; tu, ter, nak, mi, za, dan, zia, pi”, ti pawl an si ih a dang tla a um hrih thei.

• duhdaw	• duhdawtu
cak	• caktertu
zangfah	• zangfahnak
luang	• luangmi
duhning	• duhningza
ngaan	• ngandan
ṭhat	• ṭhatzia
feh	• fehpi

4.4 Kom Hmin

Sullam nei ṭongfang pahnih asilole pahnih hnakih tam, hmunkhat ih kan ngankom tiki h cangsuakmi hmin pawl kha **Kom Hmin** ti a si.

• hni + puan	• hnipuan
thin + lung	• thinlung
van + zam	• vanzam
hla + rem	• hlarem
zai + thiam	• zaithiam
Biak + inn	• Biakinn
van + zam + leng	• vanzamleng
sia + cang + pi	• secangpi
fang + za + aih	• fangzaaih

Tuahcop le Kom Hmin vek si na in ṭong hram (*root word*) asilole hmin hram vekih kan hmanmi Tlang hmin pawl;

ca	• cabu, cazual, catluan, cafang,....adt
la	• fala, arla, cawla, sela,...adt
mi	• mikhual, mileng, mifim, misual,...adt
pa	• parol, pacang, patung, patar,....adt
pi	• nupi, arpi, capi, pitar,...adt
sa	• sakuh, sakhi, savom, saphai,....adt
khua	• khawsia, khawpi, khawlu, khawlai,...adt

khua	• khuanu, khuapan, khuavang,...adt
te	• naute, ngate, vate, zawngte, ritte,...adt
va	• vauk, vapual, vanim, varit,...adt

Atlun ih kan tarlangmi pawl hi Tuahcop Hmin le Kom Hmin vek an bang na in, thil hmin asilole hmin hram an si ih kan tarlang vekin ngaan ding an si. Hi “ca, la...,va” pawl hi bettu (*affix*) an bang na in hi zawnah cun bettu ruangih cangmi tongfang si lo in betcia in tong hram an si. Cu pawl cu Tlang Hmin an si.

Hminsins:

Bulpak hmin si lo hmin dang pohpoh cu catluan thawhnak a si lo poh ah cun cawang tuum in ngaan thok tengteng a tuul lo na in tongfang pakhat ah ngankom ding.

Tuah ding:

1. Atang lamih hmin pawl hi Hmin thendan phunli ah then aw.
2. Vankau Arsi, banhla, cawleng, duhdawtnak, inn, sia, zangfahza, Con Bik, lukhuh, zirhtu, zukneng.

**5. CAFANG TUUM
(Capital Letter)**

Ca ngaan tikah cawang tuum hi mah duhduh ih hman ding a si lo. Hmanlonak dingih hman a si le ca nganmi sullam a dangter thei ih casiar khal a baibahter. Cawang tuum cu a tlangpi in a tang lam vekih hman a si.

5.1 Catluan thawhnak poh ah:

- Kan khua le kan ram hi kan duhdaw cio pei. Kan tuanvo a si.

5.2 Minung hmin thawhnak ah:

- David, Josept, Con Bik, Hlawn Dawh Thang, adt.

Hminsins: Lai hmin ah hminfang pathum, pali tiang khal a um. An thawhnak ciar cu cawang tuum in ngaan a si.

5.3 Ram hmin le khua hmin thawhnak ah:

- America, Malaysia, Tahan, Falam, Lente, adt.

5.4 Tiva, tili, tlaang le hmunram hmin thawhnak ah:

- Runva, Rihlipi, Zinghmuh, Buannel, adt.

5.5 Ni le thla hmin thawhnak ah:

- Colhni (Sunday), Thawhtan (Monday), Meisen (Jan.), Vau (Feb), Satuah (March), adt.

5.6 Ni thupi, puai le khawmpi hmin thawhnak ah:

- Khrismas, Fanger, Chin Phunpi Ni, General Assembly, Conference, Synod, adt.

5.7 Zirnak inn le senpi inn thawhnak ah:

- Tlawnginn, Biakinn, Zato, Town Hall, adt.

5.8 Thil hmin a tawi zawng ih ngaan tikah:

- A.D., B.A., B.Th., W.C.C., M.C.C., L.B.A., F.B.P., P.T.O., adt.

5.9 Zuamawknak hmin thawhnak ah:

- World Cup, Olympic, Asian Games, adt.

5.10 Laksawng, zuamman le lomman hmin thawhnak ah:

- Noble Prize, President Award, National Award, adt.

5.11 Miphun le tong hmin thawhnak ah:

- Mirang, Vai, Kawl, Lai, Kachin, adt.

5.12 Hnam hmin thawhnak ah:

- Hualngo, Khualsim, Ngawn, Sim, Zahau, adt.

5.13 Sakhua hmin thawhnak ah:

- Buddhist, Khristian, Hindu, Islam, adt.

5.14 Cabu, Mekazin, Thuthang ca hmin thawhnak ah:

- Lai ca Ngan Daan, Vankau Arsi, adt.

5.15 Hmin thawhnak hmai-ih hnaṭuan hmin (title) ret tikah:

- Dr. Than Bil Luai, Rev. Thang Cin, Pu Hrang Ṭhio, Salai Ram Duh Hlei Thang, adt.

5.16 Ṭong hmingsinnak thawhnak ah:

- Carson in “Thaizing ah nithar a suak leh sal ding” tiah a nupi hnenah a ti.

5.17 Thinlung koih thil aupinak ah:

- Halleluiah, Amen, Mangtha, adt.

5.18 Thurel uarduhnak ah:

- Khawte nauhak lakih thurel uar ṭulzetmi cu Thianfai thu a si.

5.19 Bawi sinak, upa sinak langter tikah:

- Hotu, Sungṭuan, Zipeng, Mangki, Siangbawi, adt.

5.20 Thin ṭhawngtu hmingsinnak dot ah:

- Ekhai! Cukel te te.
Ekheu! A va mak ve.

Tuah ding:

1. A tang lamih catluan ah hin cafang tuum hmanna dik in ngaan aw.

hlawn dawh thang cu bethel theological seminary in mts degree a ngah ṭumah rev. hlawn ceu in thla a camsak ih halelujah, amen vei thum a au. cun siangbawipa in bible a siar ih hi ti in thu a cah, ka fapa, nang cu laimi na si ih khristian na sinak khal hngilh hlah, a ti. cuticun biakinn sungin an suak ih malaysia um a upa Tum Ruh Thang ih timtuahmi lakphak cu an inkhawm.

ṬHENHNIHNAK : NUNPHUNG THU PAWL

1. CHIN MIPHUN LE AN UMNAK (I)

Kan pipu pawl hi Mongolian cithlah, Tibeto-Chinese miphun an si ih, Tuluk ram ah an rak um. Tibeto-Chinese pawl cu an ṭong hmanmi le an nunphung naihawkdan thlun in miphun pali ah an ṭhen. Cu pawl cu: (1) Mon, (2) Karen, (3) Tibeto-Burman le (4) Tai-Chinese tla an si. Kannih Chin miphun pawl hi Tibeto-Burman cithlah kan si. Chin miphun pawl cu Kachin pawl thawn unau nai zet kan si. Kan Chin pipu pawl cu Tuluk ram ihsin Hukawng phairawn zawh in Kawl ram ah an lut. Mi hrek cu Kachin ram le Naga tlangtluan ah an umlanta. Mi hrek cu an suklan vivo ih, Ayeyarwaddy le Chindwin tiva pi karlakah an rak um.

AD 800-1000 kum hrawng ihsin mi hrek cu Kalay-Kabaw phairawn ah an vai. Mi hrek cu Magwe ram ṭhen, Pegu ram ṭhen le Rakhine tlangtluan ah an feh. AD 1200-1500 kum hrawngah kan Chin pipu hrekkhat pawl cu Laitlang lamah an hung so. Mi hrek cu Kalay, Gangaw le Ṭhilin khua kiangkapah an um ih, atu ah cun Chin miphun an si thu an theiaw nawn lo. Kan pipu hrekkhat pawl cu Laitlang an thlen hnuah khal an fehlan vivo ih, Mizoram, Manipur, Tripura le Chittagong tlangtluan tiangah an umdarh vivo. Kan Chin pipu pawl cu an umnak hmun kipah miralṭha, mirinum, midik, mifel le zalennak duhtu an si.

Kan Chin miphun pawl cu kan umnak hmun a dan vivo ruangah kan miphun hmin le kan ṭong tla a danglam vivo. Kan umnak, kan ṭong le kan phunhnam hmin dang hman seh la miphun pakhat kan si. Kanmah le kanmah cu Laimi, Mizo, Zomi, Zo, Yaw, Asho, Cho, Khumi, Meitei, Thado, Mara ti in kan koaw na in, sulkyat kual, cikhat, thlahkhat suak, unauza dik tak kan si. Curuangah, kan unauza duhdawaw in le remaw te in umtlang cio ding kan si.

Tuah ding:

1. Chin miphun thawhkehnak thu na theih tawk in sim aw.
2. Ziang tik hrawngah Chin ram ah kan hung thleng a si pei?
3. Chin miphun sungah zo pawl an tel ti na theih tawkin ngan aw.

2. PA LO IH THUAN THU

Hlan laiah khua pakhat a rak um. An khuabawipa in fanu fala mawite duhaw zet a nei. Ni tin tein zanthing a phur theu. Nikhat cu Van Patarpa in a thing phurhnak cirhti kiang lungto parah sunhlu rah pumthum a ret. Cui sunhlu rah ah cun a mipa sinak ti (*a bua*) a hnih. Falanu in a hmuh ih, “Van that”, a ti ih tidai thawn a in ih manhla a ti ngaingai.

Fala nu cu nau a pai. A nu le a pa in zo ih fa so na pai ti in an sut rero na in, “Tlangval ka nei lo. Mipa thawn kan pawlaw lo,” a ti ringring. A nu le a pa cu an khawruah a har ngaingai. Zankhat cu a pa in mang lamdang zet a man. A mang ah cun Van Patarpa in, “Nan fanu ih naupai hi mangbang rero hlah uh. Thing a phurh theunak cirhti kiangah ka mipati rawimi sunhlu ka retmi a ei ruangah nau a pai. Keimai fa a si. Fapa a hring dingih a hmin ah ‘PA LO’ nan sak pei,” a ti.

A caan a kim tikah falanu cun fapa a hring ngaingai ih van Patarpa ih sim bangtukin a hmin ah PA LO an sak. Pa Lo cu a thang vivo ih tualleng nauhak a si thlang. A pi le pu cun Pa Lo hi leimi pa nei lo ngaingai a si pei maw, a pa kan hawlder ding an ti. A khawpi le innhnen khua pawl hnenah, “Pa Lo in a pa a hawl ding. Tlangval le pacang hmuahhmuah nan suak pei,” ti in an cah theh. Kum kim mipa tampi an suakkhawm. Lai daan tein Pa Lo cu a vorh lamah Zuhai, a keh lamah Sasem an kenter ih, “Napa na hawl pei ih Khawzing in a lo sim ding, Zuhai na pek pei ih a kiangih tomi kha sasem na pek pei,” an ti. Pa Lo in a pa a hawl na in a tong lo. Cui si’n a pi le a pu khal in van Patarpa ih fa ngaingai a si ti in an zum ih an nemhnget.

Pa Lo cu a thang vivo ih kawi (*kaileng*) kah thei a si thlang. A rualpi cu kawi an nei na in a nih a nei ve lo. A nui’ hnenah, “ka nu, ka rualpi kawi an nei na in kei ka nei lo. I pe ve aw,” ti in a diil. A nu in, “Disap thla hnuai-ah vantau in, ‘Ka pa e... kawi i run thlak aw law,’ ti in va au aw,” a ti. A va au ngaingai ih a pa in kawi tha ngaingai a run thlak. Cuncun rualpi lakah a lek ve ih thiam bik a cang. Rualpi kawi tla a kahkuaisak theh. Pa Lo cu an mitkem tuk ih, “Pa Lo ti ni reh lo, na pai’khua ah tlung aw,” an ti. Na pai’khua ah tlung aw an ti cu a thin a nuam lo tuk ih a nu a sim. Anu in “Pate, a poi lo. Ngai men aw. Thin sau tein tuar aw. Nehtu si a tha sawn,” a ti.

Cu vek thotho in Pa Lo cu saiqli a hmang thei thlang. A pa a diil ih a pa in a

peek. Vate a sai thei tuk ih a rualpi in, “Pa Lo ti ni reh lo, na pai’khua ah tlung aw,” an ti lala. Sa dawi thei a si ih a pai’ hnenah meithal a diil lala. A pa in meithal a peek. Sa a kaap thei tuk. A khawpi pawl in an iksik ngaingai. Sacang nam laiah meithal a puak. Zo si maw a kaap an ti tin tein ‘Pa Lo in a kaap,’ an ti. Pa Lo a si le a salu rak long uh, an ti ih a salu an lon theu ruangah tlangzam sa lawng a phur theu. A riah a sia ngaingai. A rei tikah a nu in, “Pa Lo, hi zat ram na tawi ih sa pakhat tal in an lo suah lo maw?” ti in a suut. Pa Lo cu a ning a haang tukih a tap. “Ka nu, ka kaap ringring na in ka salu in lon ruangah a si,” a ti. Anu in, “Tu cu an lo lon zik le na saruang parah to in na meithal mawn kau aw la, ‘a ngamngam in i long uh. I longtu cu ka lo kaap ding, ti aw la an lo long ngam lo ding,” ti in a cahta. Cui hnu cu a nui tiam vekin a buah ih an long ngam nawn lo. Sa tampi a kap ih a pui inn cu salu in a kulh panlo maw.

Nikhat cu Pa Lo in a nui hnenah, “Kanu, ka pai hnenih tlun ka duh thlang,” tiah a dil. A nu in a hniksak. An tual khat in Nimte fanghum a bur. “Hinah velthum bah lo tein na tlan suak thei le na tlung pei,” tiah a ti. Cak ngaingaiin bah lo tein vel thum a tlan thei. Cu cun a nu in a rinsan ih a pai’ hnen fehndan ding a sim thlang. A nu in, “Kawi mu pakhat in la aw la Tikuang thli ah tuh aw. Cule hi tiin thla cam aw. “Ka pai’ hnen ka thleng ding a si len e..... zankhat ah van baan aw law”, ti in a ti. A buah ngaingai ih zankhat ah van a baan. Cutikah a pa in ka fapa a ra tlung ding ti a rak thei.

Cu laifang cu a pai’ khuami pawl Eril ral in a thah laifang a si. A pa in a khawpi pawl hnenah, “Pa Lo a ra ding. Zohman in Eril ral thu nan sim lo pei,” ti in a tiam theh. Pa Lo cu a pai’ hnen a va thleng ngaingai. A pa a lung a awi tuk. Pa Lo cu an khua a haal. Thlan tam tuk a hmu. A mang a bang ngaingai. A suut vivo. Zohman in an sim ngam lo. Nuhmei nu, a pai’ tiamngah lo nu in a sim. Cui’ siin Pa Lo cu Eril tei’ khua ah a feh. Eril pa in, “Pa Lo in Eril a that pang ding,” ti phan ruangah inn sungah Eril cu suak lo dingin a kharhkhum. Sun thing ah Pa Lo cu Eril tei’ inn ah a feh. Eril a relh ti a thei. An inn leng zialpi a phelh duup ih kaan par in a bawh. Pa Lo in, “Maw Eril, ra suak aw nan tualrawn ah sia an khikaw ciamco... kan zoh pei,” a vun ti. Eril in, “Ka duh lo, ka pa in suak hlah, Pa Lo in a lo that ding, i ti,” a ti. Pa Lo in, “Nan tualrawn ah Naa an khikaw,” a ti. A ra suak cuang lo. Aveithumnak ah, “Nan tualrawn ah siangte a laam,” a ti ih a ra

suak. Zialpi a pelh ih a tlak zawngah a kahthat. A hapi fang khat a thlong ih a tidai kennak rial tithawl sungah a than ih a tlung.

A thaisun ah Eril ih thlarau cu Murapi in Pa Lo tei' khaw tlunah a ra zam. Pacang za tein an kaap mengmang na in an ngah thei lo. Pa Lo in vei khat hun kap khaw a ngah ih an tual ah lungtum pi in a tla. Pacang za tein an tuul mengmang na in an tuul thei lo. Pa Lo in a vun tuul ih an hmuan thlangah a riil ih Tili pi ah a cang. Cui' tili laifangah arku ðiang hnih te a hung suak. An khawpi pawl cun an ðih tuk ih a zoh hman an zoh ngam lo. A pa in, "Pa Lo... khi arku khi na la thei pei maw," a ti. A va lak ngaingai tikah "Na ret thei pei maw?," a ti lala ih a va ret lala. A pa a uaraw tuk ih a khawpi pawl hmuh ah vei thum tiang a lakter, a retter. Aveithumnak a ret zawngah hmatekhat ah ti a kaang ih Pa Lo a tlathat. Cutikah a pa cu zamrang tein an hmuan ih Mi Nunfuu a khiak ih futi in Pa Lo cu a phuut ih a nungsal. Cutikah a pa in a khawpi pawl thawn nisarih sung lungawi puai a tuah pan lo maw.

Tuah ding:

1. Falanu in ziang rah so a ei?
2. Van patarpa in Pa Lo suah ding ziangtiin a sim?
3. Pa Lo hi ziangah a rualpi in an mitkem?
4. Ziangtiin Pa Lo a thi?
5. Ziangtiin Pa Lo a nungsal?

3. NUNZIA MAWI

1. Nipi ni biakinn feh ding hngilh hlah aw.
2. Thingkung le hrampi duhdaw aw.
3. Tuan tein it aw la tuan tein tho aw.
4. Nikhat ah thil tha pakhat tuah thei ringring zuam aw.
5. Mibanglo pawl na hmuhsuam lo pei.
6. Tangdornak hin mi a neh bik.
7. Tlawmngaih nun nei aw.
8. Ngaithiamtheinak nun nei aw.
9. Nangmah lawng na um tikah hni hlah aw.
10. Ca siar ringring aw.

Tuah ding:

1. Duhduh ih thingkung hau rero hi poi na ti maw?
2. Zan nazi zianghmuah ah na it? Zing nazi paziat ah na tho?
3. Nikhat sung ah thiltha pakhat tal na tuah theu maw?

4. PIPU ʈONGʈHIM LE ʈONGFIM

Aa

1. A nu neh lo Hlei Tawl vuak	Mai' tawhmi neh lo ruangih mi dang hnenih thin heng.
2. A fim uihli til per	Mi ruahban lo tiang ruat thei.
3. A ʈong sairuh deng kiak	Mah hmuah ziang si hnai lo ih hmual nei zetih ʈong thiam.
4. A tirhsian sahluk vek	Mah co ding um lo tiangih mi va zem thluh.
5. A hmui in zoh hlah,
a aan in ngai	A hmuimel zoh lo in mizia le thinlung felfai a nei maw ti zoh uh.
6. A linglet ih alti thlawr bel	A ling a let ih thil um(a colotu dingih co riangri).
7. Cangai kua tawhpit bang	Beisei ding zianghman um lo khawp ih beidawng.
8. Arte ti tla bang	Taksa pumpuluk ih ciin thluh.

9. Arpi zing tum sum kungah	Hla pi thleng zo dingih ruahmi nai te ih um lai.
10. Arcang a mei sau khaw ek
phiattu men	A hleiluan ih thil ti cu sunlakmennak.
11. Ar hla fingkhat sak	Mai saal bang saal leuhleuh.
12. Ar cawngthai bangin	Thil um lo hawl hrat.
13. Arpi lung sia sava lung tluang	Pakhat ninghannak cu pakhat lungawinak sawn.
14. Arpi fa hum bang	Tongpa run ih mi va run.
15. Ar khal nau zawngah an cukaw	Siatnak thlen zik ruangih mai unau khal rem lo.
16. Arte hman puhmawh
um lo inthi hlah	Siatnak a thlen cun puhmawh ding kan hawl.

Bb

1. Bar cing lo, ei cing lo	Mai eiinnak cing nawn lo, dung lam thu thei nawn lo.
2. Bahnah ih ti bung bang	Ziang hman tang nawn lo.
3. Bawm khal mawh hlah,
han kha mawh hlah	An mawh veve.
4. Bahnah ih van ruah don	Beisei ding um lo cingin beisei thotho.
5. Biar-am cah le cah	Theih patawpih tan khuar.
6. Biakbairawkhua tlai zo	A liam zo hnuih thil ti a sawt lo.
7. Bualkhaw tlawn le far lak cem	Tum khat thil ti ih a dang ceem phah.
8. Butlak so dawp bangin	Mah sun duh lo ih tan khuar.

Cc

1. Cangai hman a khur ah a lal	Mai'inn sungah (Mai hmun le ram ah) zo kan tih lo.
2. Cangai khawm tia	Inn le thlam a fate bik thimnak
3. Cangba (Hnahcang) ih
khuaisengben bang	Thil kopaw thei lo.
4. Cirh ih partiam phun bang	Mi hrangih thathnemnak nei ringring.
5. Cikhling le khuaiseng	Zamfung tuk.
6. Coh barawh tuar	Ti ngaihna thei lo ih tuar cuahco.

Tuah ding:

1. Kan zirmi lengah pupa tongfim paziat na thei lai? Na theih zat simbet aw.
2. Kan zirmi sungin na duh bikbik panga in ngaan aw.

5. HLA LE BIAZAI

4.1. Lai daan Hla

Laimi hi hla duh phun kan si. Kan duh vekin hla a phunphun kan nei. Hla tong hi a tha ngaingai. A thlum, a mawi ih sullam thuk pipi an nei. Pacang tha hla in an porhaw, an demaw, an khawngaw ih an hramaw theu. Minu mipa hla in an nuamaw. Fala tlangval hla in an be-aw an sawnaw. Cui' an biakawknak cu 'an lehaw' an ti. Hla an lehawk tikah a tongtong in an lehrulsal. 'A tong timi cu an run sehmi hla ih sullam kha a lettu in cu vek cekci in a letsal. An duhduh an seh ruairo lo tinak a si. "Hla seh' timi cu 'hla hril,' 'hla thlang' ti vek a si. Hla run seh uh, hla run hril uh ti vek khi a si.

4.2.1. Lai hla a phunphun

Lai hla hi phun tam pi a um. Cu pawl cu; phaileng, Bawivung, Khuang hla, Fangza hla, Mithi hla, Nau hla, leh hla, le Khuate hla tla an si. Hla phunkhat hi a sakdan, a thluai lole a merh (*tone*) a bangrep na in phun dangdang in a sullam in an then. Thuþhimnak ah,

- (a) *Phaileng*: zunngaih, cohraam, coþian, ramþuan ngai, ramþuan þian, saþhawl
(*ram toih hla*), hraamnak, hlemnak, porhnak tvp.
- (b) *Fangza hla*: Fangza hlapi, hlate, cere tlawh hla,
- (c) *Khuang hla*: Sethlang hla, khuang hla, khuang hlate,
- (d) *Mithi hla*: Ngaihsan, liandang, lalvung, darluan, eepi le bawivung tvp.
- (e) *Nau hla*: Nau awihnak hla, elawknak, hauhawknak, tvp.
- (f) *Leh hla*: Lehnak hla, elawknak, hauhawknak tvp.
- (g) *Khuate hla*: Pacang pawl ih hla a si. A aw a bangrep theh, a hla cu a samnak hmun asilole puai ih zir in a dang thei.
- (h) *Nau-awih hla*: Nau hla timi cu nau umtu pawl in naute an paw ih a taw beng phahphah in nau an awihnak hla a si. Nau an awih cu itthat seh, asilole ngam seh tinak a si.
-Ka nu rung tlung thlang law ka nau tap aw khaw,
A tap leh lo kir law kan thlam lungrawn ah.

-Naute ah hin zawi' naute ha thaber bik,
Keimai' naute thaber bik e sam tom rem.
-Mangte Mangte an ti hi khui lamah so,
Mual ah siate a khaal e rua li te thawn.
-Ni te rung tlaang te rung tlaang ni te rung tlaang,
Ka naute thawi' kan lennak ni te rung tlaang.

Nau hla elawknak:

- Khawlu mi cu ui le ar bang nan hrokhrawl,
Khawtaw mi lawng ti bang kan fimthiam kilkel.
- Thimte ka sar te ka sar thimte ka sar
Na mit dawhkeknak ah e thimte ka sar.

Tuah ding:

1. Lai hla phunkhat in sim hnik?
2. Nau awih hla finkhat in sim hnik?
3. A sak na thiam maw?

4.2. Biazai

Biazai timi hi khuahlan kan nupa cun a hran tein an nei lo a bang. Asina'n an hla hmuahhmuah hi Biazai a si kan ti thei ding. Hnam dang (*Mirang, Kawl*) ta deuh kan cawnmi a si. Biazai cu hlan hla t'ong, t'ong thlum, t'ong mawi in a t'ongfang zatrep, saal nuam le saal mawi dingin an tuah. Hla bangin a sak ih sak si lo in a seh ih seh, a saal ih saal deuh a si. Mi ih siar dingin thu tum nei in mekazin vekih an ngandeuhmi a si.

4.2.1. Nui' ni (Mother's Day) Biazai (4x6)

Manghrin ka nu, sam thlai remdawh hleice,
Duh a nung tuk, a hmel dawh le aanka,
Kim te'n na reet, kan runinn le sumtual,
A mangpa le, a cawi hrinhniang tla thawn,
An nuam cio maw, mileng le khualtlung lan tiangin.

Manghrin ka nu, amai' thawng le vaang in,
 A cawi hrinhniang, a don a ruah vangah,
 Zan khua siim ah, merem thiam lo tiang khin,
 Ni suah ciin in, ni sensa le vanruah hnuaiyah,
 Kian reu lo len, lianram a ÷uan a zaang baang in.
 Zing deirel suak, van aar a hung khuan in,
 Malza tin nei, siamtu Pathian hnenah,
 Thlaza a cam, ram thar le midang hrangah,
 Khuaiti hnakin, thlum in a al lawmmam,
 Duh a nung tuk, a thangthatnak aw mawi te cu.
 Hei zoh uh law, nui ni ah minu an zalen,
 An thuamthil le, an awzai dawh te thawn,
 Kan cung Pathian, lomnak zaihla dawh te,
 Ling bang an hnin, thang seh cung vansang ah,
 Lei kil li le, vanhram a deng tiang khin,
 Manghrin ka nui' ni sunglawi.

4.2.2. Pai' ni (Father's Day) (4x4)

Hmel dawh cungcuang siang thlai rem ce,
 A siing a saang, val hawi lakah,
 A zuan a zaang, tlavang zam keng,
 Manglian ka pa, a rak si ngelcel.
 Nuhmei hngak÷ah khualtlung hmuah thawn,
 Rem le dai te'n, a runthang ah,
 Cawldamtertu, Manglian ka pa si ngai.
 Thuanthu roling, ram ÷hansonak,
 Cung Pathian Bia, Thlarau lam le,
 Leitlun fimnak, san thar cawilu,
 I khumtertu, manglian ka pa si ngai.

Puanbuk hlawnza, thi le daar thawn,
San thar suingun, daiman rosung,
Ni tin suan rawl, tlasam lo te'n,
A hawl a zaal, manglian ka pa si ngai.
 Kan Biakinn le, kan kawhhran tla,
 Rem le dawh te'n, thengsang parah,
 Zaihla dawh le, awnmawi hmuah thawn,
 A thantertu, manglian ka pa si ngai.
 Zuam sin au law, pa le pawl tla,
 Nan san sau seh, nan tuak par tiang,
 Thlawsuah malza, nan hnen thleng seh,
 Thlaza kan cam, san thar mino rual in.
Mino pawl hman, tha bang an thiam,
Kan cung Pathian, rinsantu cu,
Muvalai bang, cungsang sin ah,
An tlaan an zuang, kan cung mangbawi thawngin.

Tuah ding:

1. Lai hla Phun ziangzat a um, na theih tawk ngaan aw.
2. Lai hla hi tui' san ah kan tulmi a si maw? Na ruahnak rel hnik aw.
3. Na zirmi sungin biazai pakhaaat ngan aw.

6. KAILENG KAH

Kaileng kah cu laimi pawl in kan neihmi lehnak phunkhat a si. Lai khawte le khawpi hrekkhat ah an lek ðheu. Mi hrekkhat cun Kawi kah ti tla in an ti. Kaileng cu thil rah phunkhat a si. Daam ram tiva hawrkuam ah a keuhmi hridai tumpi rah phunkhat a si. Kaileng cu kawm a nei. Cui a kawm khek tahratin a sungih ummi a mu laksuah hnulawngah lehnak ih hman theih a si. Lak pekte kaileng cu a mawi zet, a rim khal a hmui zet ih lehnak hrangah hahioza a si. Hramlak ram tawi le lo lam tlun phah ah nu le pa pawl in an fanau pawl lehnak ah an sum ðheu.

Kaileng sonnak le a kahtu pawl ih lehnak ding ah rin an tuah. Cu tawk rin in kaileng thawn dawp ih leh a si. Curuangah tualrawn kau deuh hril in leh a si ðheu. Kaileng kah tikah mibur burhnih ah ðhenaw in kah a si. Hmaisai ah a ðangtlangtu ding mibur ðhenta a si. Mibur ðhen tikah khat le khat lehdan rual thei dingin minung zoh in an ðhen. A vengveng khal in an zuamaw ðheu. Himi an ðhenngah hnuah a lek hmaisatu ding an hawl. An hawldan cu lungpheng parah a ciar lam le a ro lam an tuah. Hih lek hmaisai hrilawkdan cu cet maw pawt ti a si. Mai duhmi a ciar lam si maw, a ro lam si maw pakhatkhat an hril. Cu hnuah van parah lungpheng an hun khirh ih a tlak an bawh. Mai hrilmi lam a ngahtu pawl cu lek hmaisai an si.

A leklotu mibur in kaileng an song ih a dang pawl an lek. A lekhmaisatu pawl in khat lam pawl ih sonmi kaileng pawl ngah dingin an bat. Cumi cu kaileng kah an ti. A lektu pawl in an kah ðhelh pang a si le an thi. Asinan a thizomi pakhat kha a rualpi dang pakhatkhat in pakhat hman hrelh lo in a kapngah thluh thei a si ah cun cui a thizotu khal a nungsal ih a lek theisal. Cun, a lektu pawl in Kaileng sonmi ngah thei lo in pakhat hnu pakhat an thi a si le an lam tang za tein an thi ih a songtu pawl an leksal. Cutiin thlengaw ih lehdan phunkhat a si. Kaileng kah tikah ke in a thok ih ngal, khuk, pum, thin, liang, ka, cal in lu tiang a sangsang tein tuah vivo ih leh a si. Laimi hrangah cun kaileng kah cu a nuamzetmi lehnak phunkhat a si.

Tuah ding:

1. Kaileng kah cu ziangvek lehnak a si?
2. Kaileng kah thu na theih tawkin sim aw.

7. LAI THUPOLH (*CIN LE DAAN*)

1. Pa sen in nu dum taw a liak.	1. Meisa le Beltaw
2. Lei ri mit nei ziang ha a si.	2. Minung ke
3. Zo ha taw tum bik.	3. Lo
4. Kekhat nei ih puansen sin.	4. Hmakphek hmin
5. Ziang vun si tum bik.	5. Mit vun
6. Ziang lu si tum bik.	6. Lo lu
7. Ka nei ve si tong thei lo.	7. Palang
8. Mit nei na in khua hmu thei lo.	8. Thingkung
9. Hna nei si zianghman thei thei lo.	9. Thimte
10. Tlang pahnih karlakih siar ar khuang.	10. Voih

Tuah ding:

1. Lai thupolh na theihmi panga in sim aw.
2. Mibur burhnih in then ding ih thu polhawktionter ding.

8. LAI KUM THAR PUAITHU

Leitlun minung pawl in kum siardan a phunphun kan nei cio. Miphun pakhat le pakhat, ram pakhat le pakhat kan bangaw cio lo. Kawl kum siar, Mirang kum siar, *Grik* kum siar pawl pakhat le pakhat an bangaw lo. Cuvekin kan laimi pawl ih kum siardan khal miphun dang pawl thawn a dangaw ve. Kan Lai kum siardan cu a tlangpi thu in fur caan ruahti a cem ih rawl thar khawm caan a cem cun Lai kum siar kan thok theu. Cumi hminsinanak ah lungawinak puai tuah a si theu. Kumkhat kan liam ih a dang kum thar kan thok tinak ah kan pipu pawl cun puai tuah in an hmuak theu. Kawhdan a phunphun kan nei ih khat le khat a bangaw lo. Atlangpi thu in kan hmanmi pawl cu: *Dawngpui, Tenreh, Fanger, Tho, Khuado* ti pawl tla an si.

Kan pipu pawl san laiah himi lai kum thar tikcucan thlen ding hi mipi zate in an hngakhlap zet. Nikhua umdan khal hi fuur ruah a cem hnu lei khal a khu hrih lo caan a si ih a nuam laifang a si. Lai kum thar puai ah mah le miphun, khua le daan vekin an tuah cio ko na in a sullam cu a bangaw thluh. Kan pipu pawl in kum thar kan thleng thlang vekin kan damtlang dingih thihnak kan tong nawn lo ding ti ah

ruahsannak tumpi an nei. Himi lai kum thar puai an buah hlanah mah le innsungsang an thiangfai ter ih khua sung lamzin pawl le khua pakhat le pakhat karlahih lamzin pawl khal a za tein thiang ko fai tein an sial thluh. Cuti cun puai caan ah thiangfai zet le nuam zetin an hmangtlang theu. Himi lai kum thar caan ah pakhat le pakhat duhdawaw zetin zangfahnak le zawnruahnak thawn an tanpiaw theu. Milian, mifarah thleidannak um lo in u le nau, sung le khat vekin hmunkhat ah nuam zetin an hmangtlang. Ziangahtile lo ihsin thlai thar pawl inn ah a thlengsal zo ih rilrawng tihal khal a um nawn lo. Khopkham zetih an um laifang caan a si ruangah a si.

Cuvekthiamthiamin tui' san ah khal kan lo ihsin a suakmi thlairawl tha tha pawl hi Biakinn ah kengtlang in Pathian hnenah lungawi thu simnak thawn aptlangnak kan nei theu. Cuticun khaw sungih um mifarah, miharsa deuh pawl le Pathian hna tuantu pawl hrangah siannak le duhdawtnak thawn kan zemtlang theu. Duhdawtnak, zangfahnak, le siannak thawn ti le rawl einthlangnak, pawlkomnak a phunphun, lehnak a punphun thawn kan lai kum thar cu kan hmangtlang theu. Lairawn (*hmunrawn*) um Laimi pawl cun thlai thar a cut caan, fanginn ah an tlun caan, January thla hrawgah thlai thar puai an buah theu . Laitlang le lairawn ah Lai kum thar hman caan a bangaw lo na in a sullam umdan cu a bangaw tho tho. Pathian in kum hlun in liampi ih kum thar sungah kan luut vekin himi kum thar sungah, thinlung thar, ruahnak thar, hlawhtlinnak thar thawn lam in hruai ringring hram seh ti ah thla cam phah in Lai kum thar puai hmangtlang ding kan si. San thar sungah kan um ko na in khuahlan kan pipu pawl ih an hmanmi lai kum thar puai hi sunglawi zetin hmang tho tho ding kan si.

Tuah ding:

1. Lai kum thar puai ih hmin dang pawl na theihmi zaat ngaan aw.
2. Ziang tikah kum thar puai an buah tam bik?
3. Lai kum thar puai thu na theih zat reel aw.

9. LAIMI THIL SIARDAN

1	- pakhat	11	- hleikhat	21	- kulhluankhat
2	- pahnih	12	- hleihnih	22	- kulhluanhnih
3	- pathum	13	- hleithum	23	- kulhluanthum
4	- pali	14	- hleili	24	- kulhluanhli
5	- panga	15	- hleinga	25	- kulhluangga
6	- paruk	16	- hleiruk	26	- kulhluanruk
7	- pasarih	17	- hleisarih	27	- kulhluansarih
8	- pariat	18	- hleiriat	28	- kulhluanriat
9	- pakua	19	- hleikua	29	- kulhluankhua
10	- pahra	20	- kul	30	- sawmthum
				31	- sawmthum le pakhat
				32	- sawmthum le pahnih
				33	- sawmthum le pathum
				34	- sawmthum le pali
				35	- sawmthum le panga
				40	- sawmli

50 - sawmnga, 60 - sawmruk, 70 - sawmsarih, 80 - sawmriat, 90 - sawmkua, 100 - zakhat, 101 - zakhat le pakhat, 102 - zakhat le pahnih... 110 - zakhat le pahra, 111 - zakhat le hlei khat, 112 - zakhat le hleihnih, 120 - zakhat le kul, 121 - zakhat le kulhluankhat, 122 - zakhat le kulhluanhnih, 130 - zakhat le sawmthum, 140 - zakhat le sawmli, 190 - zakhat le sawmkua, 200 - zahnih, 300 - zathum, 500 - zanga.

1000	- thawngkhat.		
2000	- thawnghnih	200000	- thawngzahnih
3000	- thawngthum	300000	- thawngzathum
4000	- thawngli	400000	- thawngzali
5000	- thawngnga	500000	- thawngzanga
10000	- thawnghra	1,000,000	- millionkhat
20000	- thawngkul	2,000,000	- millionhnih
30000	- thawngsawmthum	3,000,000	- millionthum
50000	- thawngsawmnga	5,000,000	- millionnga
100000	- thawngzakhat	10,000,000	- millionhra
20,000,000	- millionkul	2,000,000,000	- millionthawnghnih

30,000,000	- millionsawmthum	3,000,000,000	- millionhawngthum
40,000,000	- millionsawmli	4,000,000,000	- millionhawngli
50,000,000	- millionsawmnga	5,000,000,000	- millionhawngnga
100,000,000	- millionzakhat	10,000,000,000	- millionhawnghra
200,000,000	- millionzahnih	100,000,000,000	- millionhawngzakhat
300,000,000	- millionzathum	1,000,000,000,000	- billionkhat
400,000,000	- millionzali	10,000,000,000,000	- billionhra
500,000,000	- millionzanga	100,000,000,000,000	- billionzakhat
1,000,000,000	- millionhawngkhat	1,000,000,000,000,000	- billionhawngkhat
10,000,000,000,000	- billionhawnghra		
1,000,000,000,000,000,000	- trillionkhat		

Mirang cun Trillion tiang an nei. Mirang rat hlanah cun kan Laimi hin thawngzakhat tiang lawng an rak siarthiam a bang. Mirang (English) an rat hnu ih an simdan ah cun a tlun ih kan ngan vek hi an simmi a si. Kannih cu England pawl ih ukmi kan si ruangah an thil siardan kan thlun. Tulai ah cun Amerika in thil an ti danglam ruangah thil a hnaihok in a ra suak.

Tuah ding:

1. Lai tɔng in nambar ziangzat tiang na siar thei?
2. Mirang tɔng maw, Kawl tɔng cawn na duh deuh?

10. PU THANG TIN LIAN

Pu Thang Tin Lian cu Tlauhmun Miuk Pu Van Nawl le Pi Khuang Tin Tial teih fapa neihsun a si ih kum 1895 ah Tlauhmun khua ah a suak. A suah hlanah mang an manmi cu, Singai Lal hlun Pu Ro Za Thang ih mang ah “*Vancungmi in pumtek t̄hipi hlum, ke zungpi tia pakhat a pek*”. Pu Ro Za Thang cun, ‘Pu Van Nawl in fapa a nei ding’ ti a theihthiam ruangah a mang cu a va sim. Asinan Pu Van Nawl cun lung dok, lung dok lo in a um. Ziangahtile, a nupi in fanu lawnglawng a hrin t̄heu ruangah a zumtheilonak a si. Dokhar Lal Pu Than Zam khal in mang pakhat a manmi cu, a thizomi pa, Pu Thla Ceu in, “*Than Zam, na u Van Nawl in fapa a nei ding. A hmin ah Thang Tin Sawn nan sak pei*”, ti in a sim hnuah a t̄hang. Pu Van Nawl ih nupi Pi Khuang Tin Tial khal fa a von ngaingai ih a suah nithla a kim tikah fapate a hring ngaingai. Nau hmin sak ding an pol tikah Pu Than Zam mang ih Pu Thla Ceu simmi “*Thang Tin Sawn*” cu an duh bik. Asinan mithi sakmi hmin za teih lak thluh a t̄ha lo an ti ih nau hmin cu, Thang Tin Lian ti in an sak. Pu Thang Tin Lian in suahpi farnu pasarih a nei.

Pu Thang Tin Lian cu kum 1906 in *Falam Burmese Middle School* ah tlawngkai a thok. Kum 1913 ah phun sarih a ong. A tlawng kai laiah ca a thiam thei zet. *Chin Hills Superitendant Mr. Street* khal in laksawng ah ngun tangka a pek. Cozah phun sarih camibuai ah khal Kawl ram sungah pathumnak a ngah thei ti in U Po Khaw (*Assistant Inspector of Schools*) in thuthang ah a than dah. Pu Thang Tin Lian cu mi cakvak, ram tawi thei zet a si ih sa kaap thei zet khal a si. Ramsa phunkim, Vui, Fung, Pawpi, Tlavang le ramsa dang tam pi a kaap. Amah cu ruangrai t̄ha, mi cak zet a si ih a san lam khal pinga le ruhpi bok pahra a sang. A pa Pu Van Nawl A.T.M hmin t̄hatnak laksawng a lak lai ah khal *Shwedagon Pagoda* a sannak bik, zohman kaingamlonak hmun a kai ih cuih hmun in t̄ih lo tein leilung ah a dawp dah an ti.

Pu Thang Tin Lian kum 23 a kim, kum 1918 November 11 ni thok in Miuk hna t̄uan a thok. Zahau ram le Hualngo ram sung khua 83 a uk. Laitlang Miuk lakah uk kau bik a si. A uk sung khua zate kumkhat vei khat a tlawng ringring. Khua sung thu nei duh, mi toaw, khua upa thungai lo, nuncan t̄ha lo t̄la an um le na pi in a cawh ih a hrem t̄heu. Curuangah a uk sung mi hmuahhmuah in an t̄ih ngaingai. Khua kip in an t̄ih, an upat ruangah Mirang cozah vekin khuabawi le tlangsuak upa pawl in zu

le ei tha a phunphun thawn an ram ri ciar in an hmuak theu. Khuakhat le khuakhat karlak lamzin sialfai ding le khua sung thianfai ding hi a duhbikmi a si.

Pu Thang Tin Lian in a uk sung thu buai le hnahnawhnak um lo tein a fingshawih ih tlun lam bawi upa thu ngai in hna a tuan ruangah meithal zunphir le hminthatnak capi Mirang cozah in laksawng a pek. Kum 1935 ah *India Goveror General in Silver Jubilee Medal* le hminthatnak A.T.M a pek.

Pu Thang Tin Lian Miuk a tuan tikah Tlauhmun khua ah inn dothnih a sak ih a inn cu tlorthing ahtermi, a uk sung hmuah a puttermi ih kuhlmi a si. Zaute pizakhat sau, pihleiriat kau tlarhnhik khal a donter. Kum 1917 ah Laimi pawl *France ram ih Labour Corps* tuan ding in Mirang in an rel. Zahau uk sung France ram feh luat thei dingah Pu Thang Tin Lian in Rs. 1000/- Mirang a bawm.

Pu Thang Tin Lian in a uk sung Kawl le Lai ram ri, Lusei le Lai ram ri thuhla ah tla Mirang bawi pawl thawn relkhawmnak an nei theu. Thu hman le thu dik thawn thu a rel thei ruangah a uk sungah thu buai a um lo. Kum 1941 Decemer 8 ah Japan pawl Kawl ram an lut. Mirang in Lai ram ah *Western Chin Levi* an phuan zo. Kum 1942 May 11 ni ah Mirang bawi in Pu Thang Tin Lian cu *Local Assistant* a tuanter ih thla khat ah Rs. 200/- a pe theu. A fapa Lal Bik le Sum Mang khal officer cadets ah Rs. 250/- in hna an tuan ih Champhai le Lai ram lak fangcang le thilri dangdang Mirang a phurh bawm hngai.

Mirang cozah in Pu Thang Tin Lian uk sung hmun dang ih vaai pawl inn zuartheinak a on ruangah lungkim lo in Yangon Mangki bawipa Mawlaih ah a vung tong. Mangki bawipa in, “*Inn zuar na kham thei, rawl zuar khal na kham thei*” a ti. Kum 1937 January 23 ah Magwe Mangki bawi Laitlang a tlawng ih, Miuk in siah rawl kumkhat ah innkhat in relhnhik lawng a co ding. Miuk ih ngahmi innthawng tangka burkhawmmi Lal in a hrek dok seh, ti in thu a suah. Zathlir Lal in a thlunih Yangon ah Lal hmuahhmuah an lungkimlonak lu pu dingin an feh. Falam Vuanthok in feh lo dingin a kawh ruangah Zathlir Lal cu a kirsal na in Pu Thang Tin Lian cu kir duh lo in Yangon a thleng ih 1937 August 25 ah Tlau a thlengsal. Kum 1943 November 17 ah Janpan pawl in an ko ih Falam ah hna an tuanter. Mirang pawl khal in Japan pawl thawn pehtlaihawknak neih an zum ruangah Hualngo Area cu a uk sung in an laksak. Kum 1945 September 5 ah Tlau ah an kuatsal ih Zahau ram khua

30 a uktersal. Pu Thang Tin Lian cu kum 1946 ah Falam peng ai-awh in Yangon ah miting kai dingin a suk. 1947 May ni 6 ah pumpi ahcia zo a si ruangah dam thei nawn lo in 1947 May ni 10 ah a nunnak a cem ta. A ruak cu Tlauhmun ah an tlunpi ih kum 1947 May ni 24 ah an phum.

Tuah ding:

1. Pu Thang Tin Lian cu ziang tikah a suak? Khui tawkah?
2. Zo pawl ih Miuk so a si? Phun ziat a ong?
3. Pu Thang Tin Lian hi ziang vek minung so a si?
4. Pu Thang Tin Lian ih mi cawhdan le mi hremdan hi tha na ti maw? Ziangah so?
5. Ziang tikah so a thih? Khui tawkah an phum?

ṬHENTHUMNAK: CAWNTLAK FIMSIMTU PAWL

1. HMUN HLEICE PAWL

1.1. Lailun

Kum 1400 AD hrawngah cun kan Pupa pawl harsatnak ruangah ral daihnak tlang parih vai dingin an rak tum. Cuisinthok in Chin pawl cu abur abur in caan dangdang ah lamzin dangdang in tlangpar ram ah an vai. Pu Thuan Kai le a rualpi pawl lole a unau pawl cu hmunrawn ihsin an hung fehnak lam in Lailun ah mei tleu an hmu ih an pan. An thlennak Lailun ah cun inn sak ṭul lo in lungpuk ṭhaṭha tam pi a um ih, cui' hmun pawl ah khua an rak sa thok. Lailun rak thlengtu, kan pupa pawl ih hmun cu simdan le theihdan bangrep cio lo hman seh la Laimi pawl ih suahkehnak le kan karhzai thoknak hmun a rak si, an ti.

Lailun hi Sunthla Lailun ti in an thei tam bik. Cucu, Sunthla ram sungih a um ruangah a si. Falam khawpi in pengnga tluk a hla. Sunthla in ni suahnak lam penghrek tluk hla ah a um. Falam in hmunrawn fehnak mawṭaw lamzin ih C. Zamual khua in thlir tikah Sunthla khaw kiangte ah hmuh theih a si. Laitlun lungpi cu cawcang thung vekin muk liallial ih a dingmi lungto sang pi a si. A san lam pi 300 lenglo a si. A lungpi tonak kimvel hi lo fingnga (*ekah nga*) lai a kau. A parah zanthing kung phunphun, hrampi le hri hnawng pawl an kho thei. Lailun ih sak lam cu hmunrawn zau ṭha deuh a si ih, a thlang lam cu hmunhrap a si hlei ah lung khelkhol hli a si. Cui Lailun ih thlanglam, a hram lam ah hlan lai kan pupa pawl rak umnak lungpuk pawl an um.

Mi tampi in Lailun lungkua an ti ṭheu. Lailun le a kiangkap ummi lungkua hmuahhmuah a tel ṭheh. Hlanlai minung pawlih, nuntu khawsak theinak ding lungkua, puk fate te a tam. Asinan mi tampi ih theih bik mi cu far vangih luh ṭulmi lungkua pawl an si bik. Cui lungkua puk pawl cu Ngentiang puk, Landon puk, le Lungtial puk pawl an si. Hlanlai ahcun Pu Hlawn Ceu le Pu Za Hau in Lailun cu vengthum ah an rak ṭhen. (1) *Lailun veng* (2) *Lungtial veng le* (3) *Sunthla veng* ti ah an ṭhen.

Lailun khawlipi cu ni khat hnu ni khat a rak ṭhangso vivo ih, Lailun veng ah inn 350, Lungtial veng ah inn 100 le Sunthla veng ah inn 100 an rak um ih mipum 2700 lenglo an rak si. Minung an karhzai vivo tikah Lailun kiangkap ah khua an din. Tu ah Lailun kiangkap ah bulpak ram fiak tete tam zet an um. Cui pawl cu pupa pawlih innhmun pawl a rak si. Minung an punzai tikah, cui hmun ihsin hmun dang dangah an thekdarh aw ṭheh. Lailun kiangkap ahcun Sunthla pawl lawng an tangta. Laimi pawl suahkehnak Lailun cu 1998 kum U Kap Cung Nung in Chin-pyine Ukkathah a ṭuan lai in C. Zamual khaw kiangin Lailun thleng tiang mawṭaw lamzin an rak cek. Cui lamzin on puai ah Lailam a phunphun, khuang le dar thawn, Lai meithal pawl kap

ciamcon in, Lailun ramah hlunghlai zetin an rak tuah. Kum 2005 ah, Zomi Theological College, Falam in Lailun hram ah Laimi pawlih zohthimtlak dum (*sanpiah ubzin*) si dingah an tuah. Cucun Pupa pawl ih hmun le ram fingshawinak khal a si.

1.2. Zinghmuh tlang

Zinghmuh tlang hi tlangtluanpi a si ih Falam le Hakha karlak, Falam ihsin peng 23 tluk hla ah a um. Tlangzar khua ih Acozah thlaici cinnak hmuan lu ihsin Chuncung ram tlang kuampi tiang a pehawmi a si ih, peng 5 tluk cu lungkhampi lawnglawng a si. A sannak bik ah cun pi 8414 a sang. Tlang ih ni suahnak lam cu a hram lamah dikari 70, 80 hrawng hrap in a um ih, tlangzim thlennak pi 200 tluk hmun ihsin, lungto cang dawmi vekin dikari 90 tluk hrap zetin a um. Tlang ih ni tlaknak lam cu hrapzal deuh in a um ih peng 2 hrawng hlatnak ah Sihti rawnpi a um. Cu mi cu Laiva le Nikva ih hramthoknak tihna a si ih, Lai tili thawn hmun rawn ah an pehaw. Laiva cu ni suahnak lamah a luang ih, Nikva cu ni tlaknak lamah a luang.

Zinghmuh tlang cu tlang sang zet a si vekin, tlangzim ihsin khua hun cuan tikah ni suahnak lamah Kawl phairawn a lang ih, ni tlaknak lamah India Mizo ram tiang hmuh a theih. Tlang a san vekin thli khal a tam zet. Fur caan ah cun mero le suum a zaam ringring. Thlatang caan ni suah pekte ah cun tlangtluan hmuahhmuah var zetin a lang ih, cu cu 'zinghmuh khawhrum pawl in patpar an pho ti ah pupa pawl in an ti. Zinghmuh tlang hramah Ramthlo khua a um. Ramhlo lam ihsin zoh tikah lungkhampi a si. Kan pupa pawl cu lungto phun dang deuh, zanthing phun dang deuh an hmuh cun a sungah khawsia asilole khawzing um dingin an ruat theu.

Khuahlan ah cun kan pupa pawl in Zinghmuh tlang cu khawzing bawi umnak hmun ah an zum ih kum tin tein '*vok thau le ar*' in an be theu. Acuih tlangpi hrimhrim hi phiang kum tin tein secang in an biak. An secang cu tlangbawi sangtu pai' inn ah an hreng. Tlangbawi pawl in mipa nauhak biar kaih thei hrih lo le, hrinhnam cio ihsin sawmmi upa bik pawl in secang cu an diir ih thlacamnak an nei. Thlacam theh hnuah sia cu an that ih a sa hmin tein an suang. A thin, a cuap, a lung, a ril, a thau ti in kim tein an lak ih biakdon (*lung dawmi*) parah an ret. Tlangbawipa (**Puithiam**) in a ei theh hnuah, a sa dang cu mipi in an ei. An ei hleimi cu a hmun ah a tanta. Khua leng suak lo in ni hra sung an uul. Nunau pawl cu inn ah thiam tah na, a lengaw na, zupi intlang in, nuam zetin an um. Zinghmuh biak caan hi kum tin May thla cem le June thla thar hrawngah an tuah theu.

2. LO THLAWHDAN

Lo thlawhdan phunhnih a um. Cu mi pawl cu;

- 2.1. Pil her lo thlawhdan le,
- 2.2. San man lo thlawhdan tla an si.

Pil her lo thlawhdan cu kum tin, asilole kumhnih dan in asilole lo pil neihdan ih zir in lo thar vaat ih thawn vivo hna tuandan a si. Pil her lo thlawhdan in a hnuai lam bangtukin thatlonak tam pi a nei.

- a. Meikhu, leikhu lakih hna tuan a tam ruangah kan hardamnak a siatsuah.
- b. Hriamhrei ih tuahmawhawknak a tam.
- c. Leidawm a cem vivo ih tirawl suak a mal vivo.
- d. Hna tuancia pehbet vivo ti a um thei lo.
- e. Ram meikang a tamter ih leiram a carter.
- f. Ruahpi in lei dawm a luanpi ih leiram a ngalter.
- g. Lo sung le Lo kiangkap ah thingthei rah ciin ding a har.
- h. Umtlannak thar tuah ringring a tuul ih a har.
- i. Ei ding, zuar ding neih ringring a theih lo.
- j. Tar lam hrangah a himdam thei lo.
- k. Thinlung, taksa zonzairetheihnak a pek.

San man lo thlawhdan timi in thu hrampi pahnih a nei.

- a. Kumkhua tlaitluan (permanent) lo nei ding
- b. Kontu (*Contour line*) tuah ih a parah dawm kung tlar a phunphun ciing ih leiram thatter ding.

San man lo thlawhdan in a hnuai lam bangtukin thathnemnak tam pi a nei.

- a. Ruahpi in lei dawm luansukpi thei lo dingin dawm kung tlar cinmi in a kham.
- b. Dawm kung hnah phahmi uam in leikuang a dawmter.
- c. Lei dawm in tirawl tam pi a suakter ih eiin khop in ngahter.
- d. Lo mei ur ruangah ram mei kangter timi a um nawn lo ih ram a hninghnoter.
- e. Ei ding, zuar ding thingthei rah a phunphun ciin a theih.
- f. Tilva tlanlennak hmunhma neih theih a si ih Loram le tirawl siatsuahtu an um lo.
- g. Minung thazang lawng si lo in tilva le cet fate tha thawn hnatuan a theih.
- h. Tar lam hrangah lo hna tuan a ol vivo ih thinlung le thazang a hahdam.
- i. Lo zin tha le kau ih remthat vivo a theih ruangah phurhthiarnak ah minung thazang lawng hmang lo ih tilva le cet tha hman a theih.
- j. Tesinfa pawl hrangah ro tha kan roh thei a si.

3. SERSIAMMI THUHLA TAWI

Leilung sungih um sersiammi hmuahhmuah hi pakhat le pakhat pehtlaihawkna kan nei. Ahleicein minung hi kiang le kap pawl um lo cun kan nung thei lo. Kiang le kap ring ih a nungmi kan si. Mah duhduh ih kiang le kap siatsuahnak hin milai nunnak ah tihnungza a thlenter thei. Kiang le kap thuhla tampi kan thei le kiang le kap kan ngainat le duhdawtnak thinlung kan nei thei ding. Sersiammi pawl pakhat le pakhat an pehparawknak pawl zirnak cu *'Ecology'* ti in an ko.

'Ecology' timi tongfang cu Grik tong "Oikos" ihsin a ra. A sullam cu *'Innpi'* asilole *'Umnak hmun'* ti a si. Kum 1869 ah hi tongfang hi German mifim Ernst Haeckel in a rak hmang thok. Sersiammi pawl hmuahhmuah cu hi leilungpi sungah innsang pakhat vekih umkhawmmi kan si. Pakhat ciar in kan thupi thluh a si. A tumbul le a tebul, a tha le a sia cuang kan um lo. Innsang pakhat sungah nu si seh, pa si seh, fa le pakhatkhat khal siatnak, damlonak a um ringring cun cuih innsang cu a hlim in a nuam thei lo. Sungkua sungah khal hautawknak, tawhawkna, sualawknak, siatsuahawkna, remawklonak a ummi innsang cu a nuam lo. Curuangah innsang khat ih a umkhawmmi sersiammi kan si vekin kan kiangkap thawn dai tein le bawmawton ih um thei hi zir a tuul. Ni tin kan nun ah zuam rero ding kan si. Ziangah tile kan thlarau hrangah si seh, kan leinun hrangih a tulzetmi a si.

Leilung le a sungih ummi hmuahhmuah hi sersiamtu in mawi le tha zetih sersiammi a si. Sersiammi pawl anmah le tawk cio in thathnemnak an nei. A sungah kan um, kan palmi leilungpi hi kan zoh cun in cawmdawltu a rak si. Ei ding ti le rawl in peek. Thingthei rah phunphun a suah. Nunnak a neimi hmuah lungawi aipuang tein kan tlanlennak a si. Cirhti thiang a suak ih nunnak a neitu hmuahhmuah hrangah damnak a si.

Ni nu le ruahpi in thlai le thingthei pawl an thanter. Hring dildel khurtlang le nuam zetih a tlanglengmi ramsa pawl hmuhnak in thinlung nomnak le damsaunak tiang mi a pe. Zan thlapi eng hnuaiih len le vah tla a nuam tuk. Cung vansang ih a ummi arsi pawl tla an mawi zet. Sun niling le thawsat caan ih a hrangdiahdomi zilthli thiang te hi milai nunnak ih leithei hlomi laksawng a si. Tipi pawl in ramkhat le ramkhat pehtlaihnak a nuamter. A sungih ummi ramsa pawl in ti an thianger ve. Anmah le tawk in an mawi ih zoh an nuam.

Sersiammi pawl hi anmah le tawk cio in an mawi ih midang hrangah khal an tha. An mawinak le an thatnak hmuh sinsin thei dingin kan zuam a tuul. Kannih milai pawl khal sersiammi kan si vekin mi hrangih thatnak le lungawinak suahtertu si

hei ding nun hi a mawimi nun a si. Nauhak lai ihsin si thei dingih zuam hi a t̄hami nun a si.

Tuah ding:

1. 'Ecology' timi sullam cu ziang a si? Khuitawk in a ra suakmi t̄ong so a si?
2. Zo in a hmang hmaisai bik?
3. Sersiammi pawl ziangti'n na hmu? Na hrang ah t̄ha na ti maw?

4. HIV / AIDS

HIV (*Human Immuno Virus*) timi cu *Human*=Minung, *Immuno*=thisen ralkap (*white blood*) *Deficiency*=siat (lole) tlasam, *Virus*=natnak hrik fate tinak a si. AIDS cu *Acquired Immuno Deficiency Syndrome* tinak a si. *Acquired*=suahkeh si lo ih kan neihcopmi, *Immuno-deficiency*=thisen ralkap tlasam, *Syndrome*=natnak phunkhat ai ih tam a hlom in taksa ih langsuaq tinak a si.

HIV/AIDS thu hi ral doawknak thawm tahthim theih a si. Ralkap pawl in an ral pawl an do bangin kan thisen ralkap pawl in lenglam ihsin taksa sungah natnak hrik a rung lutmi pawl kha kan thisen ralkap pawl in an rak do t̄heu. Asinan HIV hrik cu thisen sungah a karhzai ih kan thisen ralkap pawl kha natnak hrik lutmi do thei lo dingin a rak siatsuah theh. Cutikah natnak phunphun kan ngahnak a si.

4.1. HIV hrik

AIDS cu HIV hrik ruagih um natnak a si. Cuih hrik cu pangang fate ngaingai a si ih *Electronic* zohtumnak *Electron Microscope* ih zoh lawng ih hmuhtheihmi a si. Nat hrik cun phaw a nei ih a phaw cu hling in a khat. Cuih hrik cu thisen, mipa nunau zahmawh ihsin a suakmi ti, mithli, ciil, hnawi ti pawl ah a um. HIV hrik cu sonawkt̄heihmi nat hrik a si.

4.2. Nat langdan a phunphun

4.2.1. Natnak picang pawl

- (a) Puhmawh ding dang um cuang si lo in thlakhat sungah taksa rihnak lam zatek 10 (10%) ih a t̄uum tikah
- (b) Natnak puhmawh ding um si lo in thlakhat hnakih tam a sung a dok a si le
- (c) Thlakhat hnakih rei a tak a sa a si le

4.2.2. Natnak tenau pawl

- (a) Taksa ih ummi thalbe (*Lolfuan*) a thling.
- (b) Thlakhat hnakih tam khuhheng in a um.
- (c) Naute kaa tawt bangin a kaa a hma thei.
- (d) Meikang puar vekin vun a puar ih a hma thei.
- (e) Takpum ah thakpherh hma vekin an suak thei.

A tlunih nat langdan picang phunhnih le a tenau phunkhat a um ah cun AIDS nat a si ding ti theih a si. Nauhak ah cun a picang nat phunkhat le a tenau phunhnih a lang a si le AIDS nat a si tiah ruah theih a si.

4.3. Nathrik nei na in hmuh thei lo caan

Nat hrik a um thok ihsin thla 3-6 a rei lawng ah thisen zoh tikah nat hrik hmuh theih a si. Cui hlanah cun thisen zoh khal le nat hrik hmuh a theih theu lo. Cui caan cu “*window period*” ti ah kawh a si. Nat hrik hmuh thei lo hman seh la midang a suan thei thotho.

4.4. AIDS natnak a dam thei maw?

Nat hrik khamnak si a um hrih lo hleiah damternak si khal a um hrih lo. Asina'n HIV hrik karhzai lo dingih khamnak si cu a um rero zo. Hmansehla si man a khun lawng si lo in, Sibawi thawi' tuamhlawm a tulringringmi a si ruangah, a harsatnak lai tam pi a um. Hi natnak ngah lo dingih kilvenawknak tha bik cu, “*mipi hnenih nat khamawkdan zirhawknak*” hi a si.

4.5. AIDS ziangtiin kan hrial thei ding?

- (a) Nupi, Pasal neihawk hlanah nupa sinak hman lo ding.
- (b) Neihawk ding tikah thisen zoh hmaisai ta ding.
- (c) Neihawk hnuah nupi pasal parah rinum tein um ding.
- (d) Zahmawh bangrep pawlawknak (*same sex or oral sex*) hrial ding.
- (e) Thisen suaktertheimi thilri hmantlang lo ding.
- (f) Nupa sinak thu ah na kilkhawiwk thei lo pittawp a si le nat hrik na ngah ding hnacun “*condom*” hmang aw.

4.6. AIDS natnak ngahmi pawl ziangtiin kan zoh ding?

Hi natnak hi lamzin a phunphun in ngah theih a si lam thei in, nat a tuartu hi hmuhsuamnak tongka le mithmai thawn thleidan ding a si lo. Duhdawtnak le zawnruahnak thawn, tha nau lo dingin tha peknak thawn kilkhawi ding a si.

Tuah ding:

1. AIDS natnak hi zopawl in an ngah tam cuang?
2. AIDS thu kan rel ih na tih maw?
3. AIDS natnak hi mitha le mithalo bangrepte'n an ngah. Cucu a dik maw?
4. AIDS nat ngah ding hi a tihnung tuk ruangah felte'n um ding kan si. A tha maw?

5. MIPA LE NUNAU DINHMUN (*GENDER*)

'Gender' timi cu mirang tong a si. Kawl tong in tla 'Gender' ti thocho in a kawh ih, kan lai tong in tla 'Gender' ti ih kawh thocho ding a si. Ziangah tile 'Gender' timi tongfang hi let a theih lo ih, Leitlun ram tinkim ih tongtinkim in tla 'Gender' tiah an ko theh mi tulai tongfang lar zet pakhat a si. Kan tong thawn a let thei lo kan ti nan 'Gender' timi ih a sullam a sawhduh bik mi cu 'Mipa le nunau karlak ih thleidang awknak' asilo le 'Mipa, nunau sinak ruangih thleidang le namnuai nautat awknak' kha a sawhduh bik mi a si. Tahthimnak ah kan Lai daan ih kan neihmi 'Fanu cu Pai' ro a co thei lo', tivek pawl le a hlan kan pupa sanlai ah cun nunau cu lo thlotu, fahringtu, inn hnatuantu men hrawng ih an ruah mi a si ruangah tlawng kai ih fimzir an siang lo. Cuvek thocho in leitlun ram tinkim ah tla nunau sinak ruangih thleidannak, namnuai le nautatnak tapi cu nunau pawl in an tuar ve a si.

Curuangah tulai san ah cun leitlun ramkip ih ummi hmuahhmuah in nunau pawl ih thil titheinak covu an neihmi congahvethainak dingah 'Gender' cangvainak hi a larzetmi pakhat a si. Hitivek in a larzet theinak dingah mifim hmaisa ram kan ti theu mi nitlaknak ram pawl ihsin kumzabi 19 tlailam (*hnulam*) le kum zabi 20 thok tir hrawng ah an cangvaithokmi a si. Ni tlaknak ram ih um minung pawl in minung pakhat ih amai co dingmi covu a khuanazi cu congah thei ding hi thupizet ah a ret mi a si. Cuih covu akhuanazi cu mipa, nunau thleidannak um lo in bangrep ten congah ve thei nak dingah nunau pawl ih hoha nak in himi 'Gender' cangvaihnak hi

an rak thok mi a si. A hlan ahcun America ram ih um nunau pawl cu me (*vote*) pek theinak an nei lo. Asinan himi '*Gender*' cangvaihnak ruangah America ram ih nunau pawl cu 1920 kum ihsin thokin hrilawk tikah me (*vote*) an pe theinak khuan cu mipa pawl vekin an congah ve a si.

Kawlram ahcun 1935 kum ah nunau pawl me pektheinak an cove. Asinan mipa, nunau thleidanawknak cu hmuh ding ngaingai in a thleng thei hrih lo. Nunau pawl cu mi malte a simi midum (*vundum*) pawl vekin hnaṭuan an pek tikah, hnaṭuan tha, hnaṭuan tuum an pek duh lo ih hleiah, thu a phunphun ruangih hnaṭuan colh ṭul a si ah cun nunau pawl cu hnaṭuan ihsin suahmi lole cawlhthermi an tuar cuanglai hrih. Cuti cun '*Gender*' cangvaihnak cu an peh vivo ih 1970 kum hnulam ihsin thok in mipa, nunau sinak ruangih thleidannak pawl nei nawn lo ding timi upadi cu America acozah (*uktu*) in an tuahsuak thei a si.

Cuticun America ram lawng si lo in ram tinkim ah '*Gender*' cangvaihnak cu a kiam lam si lo in a tha a cak sinsin. Cuihruangah nunau pawl ih thil titheinak cu milai nun khawsaknak ah a thupi zetmi a si ti ah nuam tetein an saang thei vivo a si ti kan hmu thei. 1980 kum ah America ram ih mifim mithiam an timi pawl ih a hrek cu nunau pawl ah an cangta a si.

Kan Kawlram ah himi '*Gender*' cangvaihnak cu 1995-96 hrawng ihsin an cangvai thok ve a si. Acozah (*uktu*) pawl thawn pehtlaihnak a neilomi '*NGO Gender group*' ih dinmi tla an um vekin acozah thawn a pehkai-awmi cu, 'Kawl ram nunau hrang cangvaihnak bur ti ah a larzetmi pawlkom pakhat an din ve. Tulai kan leilungpi ih khuitaww ram khal ah siseh, rampi ih thazaang pakhat vekih a rak cangvivomi nunau pawl ih an codingmi covo pawl congah ve thei dingih cangvaihnak '*Gender Issue*' hi a thupi zetmi cangvaihnak pakhat a si ti a lang. Curuangah nunau mipa sinak ruangih thleidanawknak pawl a maltheivivonak dingah le theihthiamsakawknak nei theinak dingah nasa takin bom le cangvaihi a ṭulmawi ve zetmi a si.

Tuah ding:

1. Gender timi cu ziang a si?
2. "Fanu cu Pai'ro a co thei lo" timi na lungkim maw. Na ruahdan in sim hnik aw.
3. Nunau na si ruangah na riah a sia maw? Ziangruangah.

6. DAWM TUAHDAN

6.1 Meikhu thli thlormi dawm tuahdan

Hna pakhat na ñuan ding a si le ahlankhan in a ñulmi thilri pawl kim tein khawl hmaisai ringring ding a si. Hnañuan duh tikah thilri umcia ih hnañuan cu can a heu lo ih famkim tein ñuan ñheh khal a ol.

6.1.1. A ñulmi thilri

Meikhu thli thlormi ti ih dawm tuahtikah a ñulmi thilri pawl cu;

- (a) Rua pum pi 24 sau pakhat,
- (b) Rua lole hau hnu-ah zarhnhnih tluk retmi thing cawlleng phurkhat tluk,
- (c) Canphio pili saumi pakhat tla an si.

6.1.2. A tuahdan

Khur pakhat kha pili sau, pithum kau, le pihnih tluk thuk in na lai ding. Cule na lakciami thing kha pili tluk sau in na tah thluh hnu-ah na laihmi khur sungah na ret ding. Thing na ret thluh hnu-ah tlun lamah meikhu suahnak ong na tuahtpei ih a hnuai lamah thli lut thei dingin ong na tuahtthotho ding. Rua na lakmi kha a cang umnak zawnah ong fate na vit dingih ruadawng sungihsin meikhu suak thei dingin a a cangpihnak na vitpop thluh ding. Ruacang na vihpopmi cu meikhu suak lo dingin na phitsal dingih a zim lam ong lawng in meikhu a suak thei ding. Cule rua kha 30 dgree tluk hrapzal in na ret ding. Rua ih a taw lamah meikhu ti thlornak na tuahtpei ih palastic pung in a thli na dong ding. Cutiin na pung sungah khur sungih thing na urmi a cem hlan lo meikhu ti luangmi na dong ringring ding. Cui ti cu dawm ah hman theih a si thlang.

6.1.3. A ñathnemnak le a hmandan

Meikhu ti dawm cu amal bik thlathum tal ret a ñuul. Thlathum a rei hnu-ah cui dawmti cu khuatkhat ah tidai khuatzahnih in na rawi ding. Hanghnah hangrah hrangah cun zarhkhat vekkhath zing lam tengteng ah na tawih ñheu pei. Thingthei kung le fangcang an si le thlakhat ah veikhat na tawih pei. Thlaihnhah eitu pangah khamnak hrangah dawmti khuatkhat ah tidai kkuat 50 rawimi hman ding a si. Thingkung na cin hlan zarhkhat duh ah na cinnak ding leiram parah na rak burhcia ñheu ding. Dawmti cu daihnem ah na ret ringring pei ih thli le tidai lut lo dingin ñha tein na ralring pei. Hi vek dawmti hi pangang a that thei lo nain um lo dingih khamnak a si. Hanghnah hangrah a thatter lawng si lo in lairam a ñhatertu dawm ñha ngaingai a si.

7. HARHDAMNAK

Nat ngah hnuih si thawn tuamhlawm hnakin nat ngah hlanih khamawkcia a
ṭha sawn a si. Nat ngah lo dingin kan khamawktheinak pawl cu;

- (a) Takpum, inn le kiangkap thiangfai tein tuah ding,
- (b) Thazang a umtertheimi ti le rawl pawl ni tin khopkham tein ei ding, le
- (c) Nauhak laiuh nat kham si dawh ding timi pawl tla an si.

Harhdamnak thu thawn pehparaw in a hnuailam ih thupi pahnih kan zir
ding.

7.1. Takpum thianfainak

Takpum thiangfai dingin a tanglam pawl hi thlun ding a si.

- (a) Zingpit thawh ve tein hmai phiah ding.
- (b) Rawl ei ṭheh le zaan ih zawngah ha fai tein ṭhuah ding.
- (c) Eiin dingmi pawl tham hlan, ekinn ihsin suah ve tein, mina pawl ih zunek, hnap,
ciil timi pawl tham ṭheh ve tein kut kha satpia thawn fai tein kholh tengteng ding.
- (d) Nitin satpia thawn ti kholh ding. Khawhlum caan ah ni khat vei hnih ti kholh
ding.
- (e) Ti kholh ṭheh ve tein sinfen thleng lohli ding.
- (f) Kut tin le ke tin pawl hmaan tein tan ding.
- (g) Lei par feh tikah kedam dam ringring ding.
- (h) Sinfen pawl thiangfai tein sawp ih ret ṭheu ding. Ihphah, lukham, puan, pher
pawl nisa ah a cancan ih pho ṭheu ding.
- (i) Kumkhat vei khat, mit sibawi thawn mit zohter ṭheu ding. Kumkhat vei khat, ha
sibawi thawn ha zohter ṭheu ding.

Kut kholh lo in rawl kan ei a si le kut ih umi nat hrik kha rawl thawn kan ka
sungah a lut dingih ril lam nat kan ngah ding. Khukrul neitu pawl cu kut fai tein an
kholh lo a si le an kut ah khukrul ti a taang thei. Cun, thil a ei ih a rualpi pawl a thil
eimi a pek ve tikah an pum sungah khukrul ti a lut ve dingih khukrul an neicuh ve
ding. Thakthak nat tla a neitu thawn umtlang, ittlang, sinfen le hmaihnul pavua pawl
a hmangtlang a si le thakthak a nei ve thei a si.

7.2. Zu

Zu kan timi cu *alcohol* a telmi a si ih cui' ti kan in tikah *alcohol* cun mi a riter thei a si. Cun, *alcohol* ah *Calorie* a tel ih cu mi cun taksa a hlumter thei a si. Zu in tikah pumpi in zamrang tein a hawp lohli ih thisen thahri sungah a thleng. Thisen sungah alcohol a tam vivo tikah thluak ruahnak le cangvaihnak a fungter. Cumi cu zu ri kan timi a si. Kum tam pi sung zu a inringringtu cu a thluak le a taksa a siatsuah a si. Zu a inringringtu cu thu tha tein a ruat thei nawn lo, hna tha tein a tuan thei nawn lo, daan a pahbal theu ih mi a tuahmawh theu, a nuncan ziaza a sia vivo. Cule thinlung lam nat tla a nei.

Zu ruangah nat tampi ngah a theih. Cupawl tla cu;

- (a) Vitamin tlaksam nat (*thimnak - thi mal nat*)
- (b) Thin thling nat
- (c) Thin car nat
- (d) Pumpi cancer, pumpi thling nat le pumpi nat a phunphun
- (e) Ka le hngawng cancer
- (f) Tha thling le thahri nat
- (g) Lung nat thenkhat (*thimnak - lung tit nat pawl*)
- (h) Zu ruangih thinlung mumal lo nat a phunphun
- (i) Zu ruangih thluak siat nat timi pawl an si.

Tuah ding:

1. Nikhat ah vei ziangzat ti na kholh theu?
2. Zing na thawh tik le na ih zik ah ha na thuah ringring maw?
3. Na kut tin le na ke tin i hmuh hnik aw!
4. Zu kan timi ah ziang mi a tel. I sim hnik aw.
5. Alcohol timi ziang a siih, a thatlonak thu i sim hnik aw.
6. Zu ruangah ngahthei mi nat pathum in i sim hnik aw.
7. Zu rit thatlonak thu pahnih in i sim hnik aw.

8. TIRAWL TUAHTHATDAN

8.1. Cabit

Cabit phunhnih in an then. A pum ih ei pawl (*table type*) le uam ih wine ih tuah pawl (*wine type*) tla an si. Ram dang ah cun a caar ih eitheihmi (*seedless-type*) tla a um. Kan Chin ram ah cun kan ciing thei hrih lo. Falam peng, Locom khua ah an ciing na in a nung thei lo. Sabit hi uam in wine ah tam pi ih tuah thei ah cun pumcawmnak ah a tha. A leiram le a nikhua ih zir in a sia le a tha a um. Kan ram ih table type timi phun uam tikah Kawlrawn um, *Kyaukpadawng*, *Meihthila* le *Pyobuai* ti pawl ih Cabit hnakin Chinland, Teddim ram ta a tha deuh. Cun, Teddim ram ta hnakin Falam ta hi a tha sinsin. A tawi zawng ih sim ah cun Kawlram sabit hmuahhmuah lakah Falam Sabit uammi a tha bik.

8.1.1. A cindan

(a) *A lei ram:*

Lei vuar, ram tha le tidai tam pi ngahnak, leilung a thuur le al 'ph 5 k 8' karlak, 'ph 6-7' hi a duh bik.

(b) *Nikhua:*

Nikhua a dai lam 30` F le a sat lam ah 115` F degree karlakah ciin a theih. Falam ah cun hmun rawn 60-80 zatek (percent) ah ciin a ngah. Ruahpi suur zat bok 20 (*20 inches*) ihsin bok- 40 (*40 inches*) tiang a surnak ah a remcang bik.

(c) *A Cindan:* Raang ran, bung phun, rangsir ran le sawlpian (*busky-type*) ti in an tuah. Chinland ah cun Sawlpian (*bushy type*) hi kan tuah thei hrih lo.

(d) *Raang ran:* Khur dongli vuakvel lai ih, tualsuak dawm (*natural fertilizer*) burh ih ciin a theih. Cabit fa a no lai ihsin a kainak tuahsackia ih, mai' lawhban le a hnge tam bang, dong 4 le 5 sang ih raang ran a theih. A tung lam thuam le a vaang a kauh le a fiah lam khal mai' duh zawngih tuah a theih ko. Kum rei pi hman ding a si ruangah lawithing le khuaihnaawk, culole thingcang rei daih a tha.

(e) *Bung phundan:* Khur sungih cabit note kha bung timi thuam parih kaiter ih cindan a si. Hi mi hi an hmang lem lo.

(f) *Tblingsir randan:* Cabit hri kha a siir lam lole a phei lamih zamter hi a si. Mah le

rem tidan in hrili lole hrithum in zamter a theih. Cabit hri ih keh le vorh ah, mah le duhdan in zamter a theih. A kilkhawi le a zoh a ol. A zamnak ah thingcang lole thirhri a tha. Thirhri hi rei a daih na in thingcang tha te hi duh a um deuh.

(g) *A Kung (hri) blat le nai*: Kungkhat le kungkhat dongthum lole dongthum le hrek a theih thotho. Mah le rem ti daan in le a hmunram zoh in ciin a ngah. A zamnak ding ah thirhri lole thing tha te tuah seh la a tha. A raang parih sabit a kainak dingah thirhri lole thing fate retsak ding. Cu ti in tlar-3, tlar-4 tiang zam vingvo ding. A kung (Hrii) tha bik lawng kaiter ding. Tlaang ran si seh, bung phun, tlang-sir ran, le Sawlpian (*Bushy Type*) si seh tha te ih zohthat le tuamhlawm a tuul. Tlaang ran ding a si le kum rei pi hrang a si ih, a rah tikah do thei dingin thingtha le hngetkhoh deuh ih tuah a tha.

(h) *A Hnge cindan*: Cabit a hnah a tilh caan, February (*Vau*) le March (*Satuah*) karlakhrawngah kut zungte tia deuh lo fang lak a tha. A caang umnak in a hram a suah ding ruangah canghnih tal um seh la a tha. A hnge na lakmi kha lei dawm tha le ek dawm (*carw, vok, aar*) kha hrikta aw la, cule vunnel 1, lei tha 3, ek dawm 2, hrawngin rawi ih tuah ding. *Plastic* bawm kha tidai zun thei ding in vih tlang ding ih, tidai pek theu ding. Ni tleu tam tuk ngah lo dingin tuahsak ding. A nungmi kha kum 1 lole 2 ah phun ding.

Tuah ding:

1. Cabit cindan phun ziat na thei? Sim hnik aw.
2. Cabit phun ziat in an then. Sim hnik aw.
3. Cabit in ziangvek leiram le nikhua a duh bik?

9. THIL THUPI BIK PATHUM

Milai pawl ih kan nunnak ah hin thil thupi tam pi an um. Cuih thil thupi pawl lakah khurkhua zir in an thupit bik caan a um theu. An thupitdan khal cu an bangrep thei lo. Asinain a tlangpi thu ih diktheimi cu a um ve. Cu mi thu thei duh ah siangpharang pakhat cu ‘hermit’ timi, mah lawng hramlak um (*yateh-pa*) mifimpa hnenah, amah humhualtu ralkap tla thawn an va feh. A ralkap pawl cu lamhla nawn ah ralveng phah in an tangta.

Hermit mifimpa cu duum fate a rak tuah rero. Cu laiah cun siangpharangpa cun a vun naih ih, “Ka pa! Na dam cak maw?” ti in upatnak thawn a biak hmaisai. Hermit cun, “Ka damcak sokhaw. Nang teh? Poihai dang teh na nei maw? Ziang so ka lo bom thei ding?” ti in mithmai pan tein a rak sawn. Siangpharang cun, “Ka pa, na man lo zet ding na in, leilung tlunih thil thupi bik hi ziang an si pei, ti lo suh ka duh ih ka ra lo pan a si,” ti ah a ti. Hermitpa cun let lohli lo in a hnañuan a peh. Siangpharang khal cun a thiam tawkin a rak bawm ve. Theih rang duh cing cun hermit pa cu a sutbet ngam nawn lo.

Caan a rung liam, ni a tla zik thlang! Hermit cun a let hrih cuang lo. Cu laifangah pacang ðha pakhat, thi le hnai thawn, hriamhma pu in an kiangah a rung riil. Cu pa cu ‘zinghnam zawhte kaihtak’ a bang. Thinphang le baang zet cing cun, “I ruun uh law! Ka thi ngaingai ding,” a ti ih a thei-aw nawn lo. Cule hermit le Siangpharang te pahnih cun thinpem zetin an tuamhlawm. Hermitpa cun tlangsam le thinghram ih tuahmi sivai thawn a tuamhlawm. Sabit ti mal te tla a tul. Cucun a mit a hung mengtheisal. Cule nauhak siraw bangin Siangpharangpa ih kut cu a kut hnih tein a ðang ah a pom ih, “Bawipa! I ngaithiam hram aw! ka soal tuk, kei hi khuahlan ih a lo dodaltu pawl, rak hotupa ih fapa ka si. Ka pa na rak thah ruangah phuhlam dingin naam thawn ka lo rak bawh. Na rei tuk ih khua thim hlanih lo that dingin, lo ra pan ka tum. Ka relhnaq ihsin ka suah tikah, na ralkap pawl in in rak hmu ih naam thawn in run hual. Pahnihthum cu hma ka baih man na in; an thiam, an ral a ðhat hlei ah na parah rintlak in an ðang. Ka neh thei lo ih hi ti in hriamhma tuar in ka rung thleng. Nangmah le hermitpa um lo uh la ka thi zo ding. I runtu le i nuntu hi nangmah na si. Ka nun sung, thih ngam in, na sal bangtukrori-in ka lo rian ding” ti ah a ti. Hermit cun Siangpharangpa cu na thei zo ko lo maw! ti in a zoh keukeu.

Siangphahrangpa cun um thei nawn lo in, “Ka pa! ka thu suhmi i let thlang hram aw, ka tlun a cu zo,” ti ah a ngen. Hermit cun “Na thu suhmi cu na theingah hrih lo maw?” ti ah a ti. Cule, Siangphahrangpa cun, “Ka pa! ka theifiang lo!” ti ah a ti.

Cui’ si cun hermitpa in hi ti in a simfiang: “Siangphahrangpa! Na hrangih caan thupi bik cu hnaṭuan i bom lai caan a si. Hnaṭuan thupi bik cu, ka hna i bom hi a si ih mi thupi bik cu keimah hi ka si. I bawm ta lo aw la, na ralpa in a lo thatngah ding. Cun apahnihnak ah, na ralpa ih hriamhma na tuamhlawm; thi lo tein a nungdam, minung nunnak na runngah. Cuihhleiah ral cu sal ṭha bik ah a cang. Cuihhrangah “Mi thupi bik cu mai’kiang ummi minungpi a si ih, hnaṭuan thupi bik cu an hrangih an ṭulmi tuahsak hi a si”, cule caan thupi bik cu minung hrangih thil ṭha nan tuah lai caan te hi a si, tiah a letsal. Siangphahrangpa cun, “Ka pa ka lung a awi tuk. Dam tein maw! a ti ih a ralkap pawl a ko ih a ralpa cu rang parah a retter. Cule lungawi tein a run-inn pan in an tlungta.

Tuah ding:

1. Thil ṭha nikhat vei khat tuah hi na zir dah maw?
2. Caan maw hnaṭuan a thupi deuh?
3. Minung lakah zo a thupi bik?
4. Caan hman thiam hi ziang thawn na ṭhim pei? Ziangtik lai caan so thupi bik?

10. COMPUTER THU

Computer timi cu electric tha hmang ih a cangvaitheimi, hna a tuantheimi cet lam thiamnak ihsin tuahmi cet lole thil pakhat a si. Cu mi ih a hnañuan cu cui' thil sungih program phunphun thunret, retciam i program le thuhla pawl kha ðha teih tawrel, tuatto ðulmi tuatto, asilole cet tha ih hnañuandan pawl kha ðha teih kilkhawi ti pawl an si. San thar ðong in kan ti a si le minung bomnak tel lo in amahte tuattoawktheinak le program phunphun retttheinak dingih lam neimi thiamnak pakhat a si.

Hi vek thiamnak hi BC 150 le 100 karlak hrawngah cet tha hmang ih thil tuattonak fate an rak tuahmi ihsin hram a rak bunaw zo. Cu hnu, AD 10 le 70 hrawngah khal Alexandria khua ih Hero timi in minutes 10 tluk a cangvai ih hna a tuantheimi, hridai le khuang fatete pawl kalhaw reprep hman seh la a sangsang ih cangvaihter mi cet a tuahsuak ve. Cu mi cet umdan hi tulai computer sungih cet cangvaihdan le hnañuandan program an thuntheinak dingih lam hmuhtu hrampi a rak si.

Cun, kum 1206 ih AI-Jazari ih tuahmi, tlunvan boruak ih thil umdan le cangvaihdan hmuhfiangtu dingih a tuahmi nazi (castle clock) hi tui'san ih kan hmanmi computer pawl naihbikmi thil an rak tuahtheimi pakhat a si ve. Kum 1623 hrawngah khal Europe ram ih cet lam thiamsang pawl in cet tha hmang ih amahte tuattotheinak hna a tuantheimi cet kha san man deuh in an run tuah lala.

Cule, Kum 1801 ah *Joseph Jacquard* in cet tha in tuahmi thiambu a run tuahsuak. Cumi cet thiambu a nuntheinak ding hrangih a tuahmi cet thilri cangvaihdan a sangsang pawl khal hi san thar Computer a suahnak dingih bawmtu thiamnak a si tho tho. Hi ti in thiamnak a ðansovivo lai, kum 1837 ah *Charles Babbage* in cet tha ring in mahte thil tuattothei ih hna a tuantheimi, thuhla a phuphun le program tam pi thunkhumtheimi cet thar a run tuahsuak ve lala. Hi hi hlan deuh ta hnakin san thar ih hmanmi computer thawn a nai-awmi cet pakhat a si. Cu ti cun kum zabi 19 cem lam a rung thlen tikah san a man ih a ðhasinsinmi computer pawl kum tin tein a suak ringring.

Tuah ding:

1. Computer timi cu ziang a si?
2. Computer hi ziang tik kum hrawngah an rak tuathok?
3. Zing tik kum ah *Charles* in computer a tuah?
4. Computer thu na theih zat sim aw.
